This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M १९८० विषय कर्मकांड
नाव. पारस्कर गृह्यसूत्र (मिश्राकृत पद्धति टीकासह)
लेखक/लिपीकार टीकाकार - वैद्यनाथ रत्नेश्वर मिश्र
पृष्ठ २९ काळ — [✓ पूर्ण]/अपूर्ण

M-1980

मि॰ भा॰

१ श्रीगणेशायनमः ॐ नमोविघ्नहर्त्रे। कलयंतंकरैःकांतांकमलांकमलापतिं तिरस्कृतोयसंभ्रांतं
प्रणमामिनवीमिव॥१॥ जनकंजानकीजानिंजननींनौमिजानकीं [illegible]रत्नेशेदिश्वकल्यतांसदाकु
शलवातिनीं २ श्रीमद्गणेशानकृपोविधायहीनेमयिश्रीकुरुदेशजाते। यल्लिख्यतेतस्यसमा
प्तनायसर्वोत्तरयस्यनिकृष्टमूलं ३ पत्रोदस्तेकर्कशबोत्रधीरः प्रायेणास्तेतत्रसतेप्रयत्नं
॥पत्रोदासाते उभावथधर्म्योदृश्यो पंतत्रचेत्सन्तुपापः ४ अथास्मत्कृतपद्धत्योल्लिखितंतत्र
प॰२प॰१ प्रकृतं समूलाअत्रलिख्यंतेभावनीयाधियांबुधैः ५ सौत्रमंत्रेपीति। नचैवंवाच्यं सूत्रेस्वर
रहितस्यपाठस्यैवप्रयोगइति तथाचसतियाजमानमंत्राणामपिसूत्रेस्वररहितपठितानांपाठ
नात्रेषामपिस्वरेणस्यात् प्रतीकस्यतआद्युक्तात्इतिसकलमंत्रोपलक्षणार्थत्वात् प्राव
चनोवायजुषीतिसूत्रेप्रातिशाख्येनुत्तानोवात्रैस्वर्येवेतिविकल्पिते अतएवशाखांतरेसर्वे १

त्रस्वर्यवेममनुष्ठानमिति॥आश्वलायनकारिकासुअविज्ञातस्वरेसौत्रमंत्रेएकश्रुतिर्भवेदित्याह॥सर्वे पं॰२य॰२मि॰
षामिति ब्रह्मारंभेविरामेचयागहोमादिषुशांतिपुष्टिकर्मस्वन्येष्वपिकाम्यनैमित्तिकादिषुवि
नियोगोस्येतिसर्वानुक्रमात्॥ तथाचकात्यायनः दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसंध्योपा
सनप्राणायामहोमदेवपित्र्यमंत्रोच्चारणब्रह्मारंभादीनिप्रणवमुच्चार्यप्रवर्तयेदिति छांदोग्य
परिशिष्टेच। ब्रह्मयज्ञेजपेहोमेदेवपित्र्यादिकर्मणिच अनोंकृत्यकृतंसर्वंनभवेत्सिद्धिकार
कमिति अतश्चमंत्रमात्रोच्चारणेआदौॐकारःकार्यइतितद्भाष्ये॥वस्तुतस्तुप्रवर्तयेदितिकच
नात्म्यारंभेएवयुक्तं तथाचछंदोगपरिशिष्टं नोंकुर्याद्वेदमंत्राणांमध्यमादिषुकुत्रचित् अन्येषां ॐ
चविकल्पच्छन्नांकालेनाचमनादिनेति॥अतएवशाखांतरीयानकुर्वंतीति॥तच्चत्रिमात्रस्तादृशस्ये
वविनियोगात्॥मदनरत्नेव्यासः त्रिमात्रस्तुप्रयोक्तव्यःकर्मारंभेषुसर्वशःइति ॐ मित्यधिकृत्या

२ यत्नं वोपि त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारंभेषु सर्वदेति ॥ अस्यपपर्ग्विधित्वा मंत्रेण सह न संधिः य
यग्विधानेन सह संधिर्न भवतीति विभिमानित्यच कर्कोत ॥ अध्याहारस्य तु लौकिकत्वा मंत्रेण सह
संध्यभावो भाष्य एव प्रतिपादितः पृश्नं पूर्वं ं समनक्ति त्वेधिकृत्स्नसेनइति प्रतिमंत्रमित्यत्र ॐ पां प॰ पं७
श्विति ॥ अत्राप्लवाय न्यतिकारः करणा वदशा दं मनः प्रयोगउपांश्विति ॥ प्रतिपद्य यदेतिरेव
तस्मादुपां ं शु चरतीति अस्य भाष्ये ॥ परब लुति रोहितमिव भवति तडुपांश्विति ॥ उपांशुत्वार्थमाता
स्यापि परश्रोत्रग्राह्यत्वाभावे न तिरोहितत्वादिमर्थः ॥ आचारादर्शे ॥ शनैरुच्चारयेन्मंत्रमीषदोष्ठौ
४ प्रचालयेत् किंचि[illegible]च्छ्रव्यं विवादुपांशुसंजपस्य तदिति आश्वलायनस्मार्तभाष्ये च ॥ एकपुरुषो
तरं द्वितीयं पुरुषस्तुणोतितदुपांश्वित्याचक्षतइति ॥ जैमिनिः ॥ एतान्यविदित्वे मादिसर्वानुक्र प२पं२
मात् ॥ पक्षे एतान्यविदित्वेमुपक्रम्य तस्य ब्रह्म निर्वीर्य यातयामं भवतीत्युक्तेः अथ विज्ञायैतानि २

योधीते तस्य वीर्यवदित्युक्तेश्च कात्यायन ॥ तथा सर्वमेतदृद्धो दैवतमार्षंच विज्ञाय यत्किंचिज्जपहो
मादि करोति तस्य फलमश्नुत इति ॥ प्राचक्रमेपेतु ॥ अध्ययनाध्यापनोतर्जोलजपे तु नियमः ।
अन्यत्र तु ब्रह्मार्थेता न कर्म वैगुण्यमिति ॥ अत एव ब्रह्मण महीये । न च स्मरेदृषिं छंदः श्चा छंदैवैना
निकेमखे इत्युक्ते ॥ अन्यत्तु अर्थयोर्थविनस्य वीर्यवत्तरं भवतीत्युक्तेरर्थमिवैतान्यपिज्ञानी
यान्ववेदित्याह ॥ तत्र्यर्थे प्रयोगकाल एव्यतइति तिष्ठन्तु तिमंत्राणां तदंगत्वात् ॥ अंगानो प२पं२
चप्रधानोपकारत्वापात ॥ अत एवाछिन्नस्य तिजपेउपवेशनाले खनंगेष्वकृताणां संग
हूते । एवं वाध्वर्योराश्रावणो आग्नीध्रस्य प्रत्याश्रावणो तिष्ठति किं यावि पुरुतत्तरे वेति परस्पामं
इदं च सर्वं कर्मणामुपलक्षणं एवं चानुवाक्याः पंप्रैषो व्युपविष्ट एव ॥ नचैवं याज्यायां तिष्ठति
क्रियाकथमिति ॥ तत्रापि आयाइत एवोयोन्या याज्याव्याहेत्युद्यम नायाहितिष्ठतिकिं याज्याउप

३ लं भात्। सति संभवे तद्द्वारो वा विमितं वेश्म प्रक्रम्य प्राची हि देवानां दिगिति श्रुतेः। प्राङ्मुखो वितनो प२प३
यत्र प्राङ्मुखेनैव वहूयत इति यत्र पाश्चात्त्या सति संभवे गृहस्यादृक्षिणाभिमंत्रणो रात्रिसंध्या
प५व६ नौ दैनं नियमः। पौर्णमासी तु सूत्राशयादपराह्णव्यापिनी ग्राह्या पर्वणो पौर्णमासी मुनयो वोपव
सेदिति सूत्रं पर्वण्यमावास्यायां वा नियमात् कुर्यादिति सूर्ये उपवासस्यात्र नियम उच्यते। सचो
शनरूपस्तस्यैवापराह्णकालविशेषसंबंधात्। स आवाहनीयागारे वैता रात्री शयी
तेति। यद्यपि शयनस्यापि कालसंबंधः श्रूयते। परं तु सनोपपद्यते। सूत्रकृता ऽनुपसंहृतत्वा ६
त्। एवं चापराह्णे शयनं कुर्यादित्यर्थः संपद्यते। अग्न्यन्वाधानादीनां तु कालसंबंधे ऽस्त्यपि
सत्त्वे विशेषकालसंबंधाभावेन निर्णयापेक्षत्वात्। अपराह्णे ऽत्र द्वैधाविभक्तस्यान्हो परभा
गो भाव्यात्। ततश्चापराह्णव्यापिनी पौर्णमासी ग्राह्येति सिद्धं। तदुत्तरदिने च यागस्तस्य च ३

प्रतिपत्काल आर्थो न सौत्रः। तेन यदा पर्वद्वयं सकलमपराह्णव्याप्यवृद्धितो यदिने सकलं पर्वापराह्णव्या
प्नोति तदा परेद्युरेव यागः। एतदभिप्रायेणैव पौर्णमास्याश्च तुर्यांशो यागकाल उक्तः स्मृतौ॥ पर
तु दिनद्वये अपराह्णस्पर्शात्तिन देतरस्यामेवोपवासः। यागदिने प्रतिपल्लाभात्। एतदभिप्राये
णैव स्मृतौ प्रतिपदंशा अपि यागकाला उक्ताः एवं दिनद्वये ऽन्यूनाधिकापराह्णव्याप्तौ पूर्वैव याग
काला उक्ताः। तदेवं सूत्राशयेन पौर्णमासीनिर्णयः। प्रारप्स्यमान इति। अयं संकल्पः शिष्टाचार प२व१
तु सारी विकृततत्त्वांगत्वेनाहं यक्ष्ये इति कथनं विनापि नांगत्वव्याघातः अतो दर्शपूर्णमासावा
स्य मनो वारंभणीयया यक्ष्ये इति प्रयुक्तं संकल्पमत्र दर्शितो द्वितीयपादे यक्ष्यदेवताभ्यो वा
राधय आवश्रुते यो यक्ष्ये इत्युक्ता न यजत इत्यादिना यद्यारंभकाले मलमासगुरुशुक्रास्तादि

मि॰ भा॰

४

वाल्यवृद्धत्वग्रहणापौषमासादिभवतितत्रापिप्रारंभः कार्यः॰ यानितु तत्रारंभनिषेधकानि उपरागो

धिमासश्च यदि स्यात्प्रथमपर्वणि तथा मलिम्लुचे पौषे नाचारंभणा निषिध्यते। गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये च

द्वस्थे गुरौ यदि इत्यादिसंग्रहवचनानि तानि स्वकालानुपक्रांतविषयाणीति प्रयोगपारिजा

ते। तत्रैवापरार्के। नामकर्मचदर्शश्चिंयथाकालं समाचरेत्। अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मा

सि शुभपमे इति। इदं च वैकल्पिकं। छंदोगपरिशिष्टे। षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्र पर्व१

आभ्युदयिकं

मेदिति। अस्यनातपश्चात्तकारः रात्रश्च वैदिककर्मस्वादौ कर्तव्यं तदंगं च। तथा च शातातपः

नानिष्ट्वा तु पितृन्श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेत्। भविष्यत्पुराणे। निषेककाले सोमे च सीमंतोन्नयने

तथा। ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्मांगमेव च। एतच्च वैदिककर्ममात्रोपलक्षणमिति तुलापुरु

षे हेमाद्रिस्तु। जाबालः पत्नीछ्हाह पतिष्ठासुमेखलाबंध्यमोक्षयोः। पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धि ४

त

श्राद्धं समाचरेत्। तेन वैदिकहोमांगकेषु दर्शपूर्णमासादिषु अन्येषु वचनविशेषविहितेषु कर्म

सु वृद्धिश्राद्धमाचरतीयमित्याह ~~निषेककाले सोमे चेत्यादिभविष्यवचनं लिखित्वा~~

~~शातातपः नानिष्ट्वा तु पितृन्श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेदिति त्रिस्थलीसेतौ विशेषविषयतयोपसंहृ~~

~~भविष्यत्पुराणे। निषेककाले सोमे च सीमंतोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्मांगमेव च~~

~~। एतच्च वैदिककर्ममात्रोपलक्षणमिति तुलापुरुषे हेमाद्रिस्तु। जाबालः पत्नीछ्हाह पतिष्ठासु~~

~~मेखलाबंध्यमोक्षयोः। पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्। तेन वैदिकहोमांगकेषु दर्शपूर्ण~~

~~मासादीषु अन्येषु वचनविशेषविहितेषु कर्मसु वृद्धिश्राद्धमाचरतीयमित्याह~~ श्रीदत्तस्तु। निषेकका

लेसोमेचेत्यादिभविष्यवचनं लिखित्वा शातातपः नानिष्ट्वा तु पितृन्श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेदि

ति त्रिस्थलीसेतौ विशेषविषयतयोपसंहृतम्। अन्यथा तत्तद्विशेषविध्यनुपपत्तेरतिप्रसंगा

५ चेत्याह। तस्माज्ज्ञातावलीमयपत शब्दोऽमविष्णुप्रणीतो कवाक्यतपासोमयागपर इति। दर्शपूर्णमासा
दीनोपयुज्यमानानां मावान्नतद्दैनाच्छ मिति। अत एवापतंवानावदंति। स्वस्तिवाचनं तु संभार
यादिभिः किमित्युपेक्षितमिति न जाने। हेमाद्रिव्याख्यः॥ संपूज्य गंधमाल्याद्यैर्न्वंत्रणान्स्वस्तिवाच
येत्। धर्मकर्मणि मांगल्ये संन्यासेऽस्तु न दर्शने त्रिधर्मकर्ममात्रे प्राप्तत्वात्। पृथ्वीर्हैः अनेकाहः प२व२
साध्ये अग्न्याधाने अन्वाहीतिसमयप्रदीपात्। उँ पौषः। पञ्चोच्यतेन पागे नान्यत्साध्यतद्द्यामा प२व२
न सामर्थ्यादुपात्तद्दिति हसोवाडमपत्तुद्दित प्रतिवंघो वा भवत्येवेति प्रथमाध्याये कर्कोक्त
।न्मेघोन्नरेतु। कश्चिद्दर्शेवासुपपन्नो नमानुषंगिकं फलमित्युक्तं। क्षयंकेचिद्यामाल्पद्दिनस्यप्र
चक्षते। अनन्त्वतितस्पैवान्यद्दिनस्यानुमुच्यते नित्यक्रियां न श्रैवान्ये अनपंगेफलश्रुतिमिति
प२व४ ॥ नित्यक्रियामनलक्ष्येत्पर्यः तेनोवैकल्पिकपदार्थेवधारणमिति। अवधार्ये हि वैकल्पि ५

के कर्मणि प्रवृत्तिर्न्याय्येति छित्तिपेककोक्तं। सँघैः लक्षणव्याख्याख्यातं चैतत्संप्रदायदीपिकायां। तन्मता प२व६
ज्ञयेपि नतु भूसंस्कारादि अग्निस्थापनात्मकत्रनिर्वर्त्योपस्तरभूसंस्कारादिमन्यंते। भूसंस्का प२व७
राणामग्निस्थापनांगत्वाभावानेकःपदार्थ इत्याशयः। काचित्पद्धतिस्तु अन्वाधानकर्तुरेव भूसं
स्कारघन्वाधानांतमित्युच्यते। मेत्रश्वशस्यं। सूर्यस्येतिजपत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचन
प२व९ त्वादिति लुक्के सत्मिद्धेति। अग्निहोत्रेवार्क्षीति नियमाद्धारणादि केचित्प्रणयने ध्वर्योश्च मस
स्यापरेवदज्ञ। पैत्यार्श्व पद्धतिः काचिन्मेककरपाम्रूडासनी इत्युपेक्षिता। मैत्रोनिरसनोपदेशा प३व५
ल द्धं स्नासनस्थापनेनेयमाणां। अत एव भाष्यगन्धे यत्र संध्यावेदा नादावासनेविहितेनत्रा
सनमंगे। आचमनादौ निषिद्धं इतरकर्मणपविरुद्धमिति। मोपाँयामीति। अत्र क्रियमाणा प३व८
कर्मणानेराकांक्षाकर्तुमशक्यत्वाघ्रक्रुएवायं प्रैषः। स्मार्ते समिधमाधेहि आदधानीवत

शि·भा

६ ।न च यजमानुवापे यद्धेत्यत्रापि तथा वाच्यं। अत्र तत्कालक्रियमाणवाग्यमनेन यजुमशक्य
प३व८ त्वात्। स्थितेति। अग्नेरुपवेशनविधानात्। वाग्यच्छं। न ह्युक्तान्तरत उभयोः समावेश उपकरइति
प४व५ । वाग्यच्छेतोत्तरादि कूविघतइति। मुष्टिमेखाइति। प्रथमस्थानेन प्राकूशिष्टकृत इति व्याख्याने
प४व८ अयं धर्मस्तु च्छ्वैर्धर्मिकाणामेवेति कर्कोक्तं। पर्याग्निकृतेति परिस्तरणमाच्छादनं। तद्यथा भवती
त्यर्थः। अत्र कश्चिद्याप्यवारणार्थमादौ ईशानादिशस्यं परिस्तीर्य पावत्स्यग्ना दर्धंततः पर
स्पततआरभ्य समापयेदिति। तन्न। अत्र परिस्तीर्येति प्रादक्षिण्यमप्युक्तं नहा प्यते। तद्वय
थाव्यवायेन उकारं संपद्यते न तथाऽव्यवायेनेति न द्व्यबाध्यते। पर्युक्षणापूर्वं परिग्रह त्रिस्तरणान्त
र्गि परिस्तीर्यैत्याशङ्कतिमसंगात्स्व। नैर्यात्स्वग्नात्। जघनेनो नर्हिं गार्हपत्य ४ सादयेदिति
श्रुतिगततात्रयूपस्पष्टः सूत्रकारेणोपेक्षितत एवं पत्कारणांश्च यागस्पयश्चादुत्तरतो वापात्रा ६

सादने सति मध्ये संचरेत्स्विति। अन्यथा गमनागमने उच्छकरं स्यादिति। शंस्येशेनूत्तरत एवेति। इ प२व२
द्वेवसंप्रदायमतं। जघनेनोत्तरमाहवनीयं ४ सादयेदितिश्रुतेनैवस्यांचकाराभाष्यकृत। कुश
मुष्टिनेतरं श्रपणस्यासादनं प्रकृतरमिति देवस्त्वेति मप्रपरोर्हतीति कर्कोक्तं। पस्तु कर्केदंध
प२व५ नाद्यपीतिचेद्विनिषेधः स संधुक्षणार्थस्य नहविः श्रपणार्थस्यत्याह्वे। विधिनीचैत ४ स्तरणा ति।२
प२व५ त्यविधतिमिनीकारणं तस्यदृष्टत्वात्। पुरोडाशपात्र्यौ। पद्मस्यपरीत्यैनिधायेतिश्रुतेनतथापिपा चेति५
त्र्यां कृत्वा एकपात्र्यामासाद्यत्पादे वहुधाल्मीलिंगदर्शनात्स्विंत्वं आज्यं पुरोडाशपात्री चेति प२व८
।पुरोडाशपात्र्योस्तु कपालवदन्ये न द्वंद्वता नाहं सहे। यतः कपालानामुपधानमिति साधनानामन्ये
न द्वंद्वता न व्यापाना गता। किंतु वचनानुगताते नाश्रवचनामेवादेकस्याः पुरोडाशपात्र्या आ
प२व७ ज्ये न द्वंद्वता। अन्यस्याहोत्रवदनेनेति ८ कं। लौकिकोदकेन प्रणीतामित्यर्थः आसादित

मि·भा

८ स्यसादनायोगात्। प्रणीतेष्वासादयतिदर्शनात्। तानतिहृत्यसादयेन्नो अनाहृतांः सादयेदिति
। उपसर्जन्युदकं यथानासाद्यते यथोपस्पर्शनार्थे जलेचेति। प्रणीताविमोकोत्तरं च निनयनमि
ति नतत्तदुपसर्जन्यादिवत् ग्रहतेपि। तस्मात्पात्रत्वाविशेषाल्लौकिकोदकस्यासादनादि। यथा
मतौ न रसे यवनोदकमिति। षडवत्तपात्रकल्पनेब्रह्मभागपात्रपरिकल्पनमपि प्रसज्येतेत्यपे
क्षिते। षडवत्ते प्रकृतावुपकल्पनाभावाच्च। इध्माबर्हिषोस्तु अग्ने आसादनादि विधानान्नेहासा
प५व दनादि। उँदुँत्तरतः प्रागग्रां स्फ्योपहितायां स्फ्यस्योपसमीपे हितायामिति सूत्रार्थप्रतीतेः। अन्य
थोपशब्दोव्यर्थः स्यादिति नैवं वाच्यं। स्फ्यमुत्तरेणाधस्तादुपोह्यतीति श्रुतिगतोधःशब्दो व्यर्थो भवि
ष्यतीति। स्रुचस्तु लघुत्वात्स्फ्यस्योपर्यपि निधाने प्राप्नोतीति तद्वारणेन सार्थकइति। अधःश
ब्दोपीताधस्तादिव बर्हिषो यस्य उपचारादितिवत्। अतएव सूत्रेहृत्त् अधःशब्दं तस्याजस्रत्रकृतात्म ८

कत्वादेव श्रुतिरूपेष्वैव वरुणप्रघासमार्जवत्। तत्स्फ्यमुपगृह्णीत्येवकारपाठाच्च। तथा चाप
स्तंबः। यदि पात्र्यां निर्वपेद्दक्षिणतः स्फ्यमुपधाय तस्यां शाकटं मंत्राननुजपेदिति। अस्य पद्धतिः। अ
परेणागार्हपत्यमुपविश्य दक्षिणतः स्फ्यमुपधाय व्रीहिमतीं वा पात्रीमन्वारभ्य तस्यां सर्वान् शा
कटमंत्राननुजपेदिति। कर्कस्याप्ययमेवाशयो येनउक्तो पात्र्येग्रहूंतीत्येतावतीमेव श्रुतिमादिश्य
क्ते। पात्री चेयं हविष्यधारणासमर्था यदि मारणाप्रणयनं च मसवम्। इयमेवेडापात्रीति सं
ज्ञां लभते इडाग्रहणात्। कस्याश्चित्त्वन्यके नेडापात्रीति संज्ञाया अभावात्। इडाग्रहणं तु
स्यां रिक्तत्वायोग्यत्वाच्च क्रियते। यथैकत्रविनियुक्तंभूर्य कृष्णाजिनादि पुनर्विनियुज्यत एवेति
। अतएवास्याहविर्ग्रहणास्यमपूर्वकार्यत्वादत्रैवासादनेनेडाग्रहणस्थले। इडाग्रहणस्थले
ऽन्यस्यसादनायुक्तत्वादप्यपमर्थो वसीयत इति। कर्कस्याप्ययमेवाशयो येनोद्धृत्यमानक

मि॰ भा॰ प॰न॰

पालनार्थो बोऽत्र निग्रहणपक्षे अनोध्यास्यां घृतद्रुतिवभावे न पात्रीमिति। तस्या विद्यमानत्वा-
पपर्व देव। प्रोक्षणीमिति। अनतिदृष्टत्वात्। आंददेइत्यस्य पृथक्त्वेन विसंधिः पात्र्यामग्नमिति। यद्य- प॰व॰
पोत्क्षेभिघेनयाभिन्नानवास्थालुभ्रविलीस्यादितिमुत्पर्णमुपसंहृतं उखाभेदने नवस्था-
ल्यां महामुख्यामिति सत्राद्बिलशब्दस्य मुखवाचकत्वं पात्राणां मुखेचेतदग्नमेवेति। शाखान-
रे। पात्र्याः पर्वोद्धेभिमर्शनविधानाच्च। बिलंवद्ध्वं नमिति श्रीअनंतः लाघायत्ताशकाच्च। प-
विद्धोत्रे द्रोणकलशंसमत्वाद्व सर्वस्वेतितुच्छः ह द्रास्त्वेति मध्यमादित्यास्त्वेतिबिलमिति। दैहि-
तो पात्रीमालभ्यजपतीति सर्वे संमतोर्थः। अलौभस्य पर्वद्व तेलुत्र दक्षिणहस्तस्यव्यावृत्तत्वा-
त् प्रत्येकवामेनस्वरप्रदर्शनं। यथाचार्यैर्लोनरंविघ्रहोमोपूयमदेषत्तावचनविरोधाभ्यामन्य
इसुत्क्रेष्य। स्वरप्रदर्शनेचहस्तेनैव। ते स्वरा हस्तेन प्रदर्शनीया इति प्रातिशाख्यात्। वस्तु ८

तस्तु आलंभनं ततोजपद्वतिका प्रत्यपार्थिः नैककालता। तेन दक्षिणोनैवभविष्यतीत्यपंवि-
चारेणन्यत्रावतिष्ठते। सव्येकृत्वाद्दक्षिणोत्तरोदिंगयानि येन द्व्याख्यानादपिनैककालतापत्तिः। यत्ते
। तस्माद्दक्षिणेनैव घृतमधिस्य स्पेवासो तेसादीन पत्न्या यजमानो वेदिस्थ गितिसूत्राणि सपेत्साधु
करोतीति तदंत वैयथ यद्साधु तद्धविर्नेत्याघर्षवाद मूलकाद्धिशेषाध्यवसानं। उहं वा तायेयु
चरेदे वेभाष्यकरोमीत्यध्याहारः। द्वेस इत्यन्ये। बर्हिः प्रक्षिपतीति तु बन्नोत्कर नियमः। अनिष्य-
न्नत्वादेवा अत एव संमार्जे नान्यपात्स्थत्वाच्चैवमाप्यकृच्छ्राचारेंकृतवान्। भाविनीदृतिरप्यत्र
त्रैव पत्र व्यवनंउपविशत्यंतर्वेदिवेति यथा। कृत्स्नाजिनावधूनन्नेकर्तृरतिक्रमताभावेवदतो
पपु॰ यपमाशयोगम्यते अग्निहोत्रहवनीप्रणीचेदिति। नहि पूर्णपात्रमन्त्रोमुष्टिहेवन्यो प्रक्षे-
पपुवर सुशाकानइतितत्त्वं। स्वरितिं। प्राङ्मुखइसतें। किमीक्षतइति कर्मीकोक्षामोस्वरितिमेत्राभिप

मि·भा

६

र्पोलोचनेनोच्यते। एतच्चेक्षणं पात्रीपक्षे न भवति श्रुतावनं·सेवं धात्। एकदध्युत्पन्नत्वेदनिवा

रकत्वेन तत्रापीति अनंतः कर्काशयोपि। येन निर्वापाभावे न भवतीत्येवमवोचत्। अध्वर्युः पति

प५न३ गोह्दिति। एवं गमनस्य दक्षार्थता उत्तरतो गमनेनत्वदृष्टार्थतेति। एवमेव वेदभाष्यकारोपि। अप

प५न४ तोत्र पत्रह विश्वयशो न नर्पः। अँगति तोलनेइति। प्रणीतायतनत्वात्प्रोक्षणीपं स्कारस्य न दर्थत्वेन

पवित्रकरणमिति। कुश पत्रे। कुमालं वमुपदधीतीति निष्कृत्विन्निर्देशाद त्राव पव·प्रमीयते।

गोडग्रन्थे। पवित्रं वुद्धिजं कुर्यात् कुशपत्रद्वयेन वै। पत्रत्रयेण वा कांडेनैकपत्रेण कर्हिचिद

ति। कुशग्रहणातिरस्कृत्येन्यत्र तन्तृणाशकेऽवस्थाविशेषस्य वाचकं कौशान्। अत एवह

रिः सूक्ष्मे कुशाग्रमित्याह। छेत्त्वेवमवत इत्युपसंहारे अक्षीन्वेति शाखांतरमूले। एवमन्यत्रापि

इ चेदं कर्कराणान्नानित्ति वा प्रथमे प्रयाजेनुयाजे चेत्यत्र सूचितमित्युपराणानो वाचहस्त्र ६

श्रपि। मूलभागे। अग्रमीरितोग्राविन्दुकेः अग्रशूणितोत्तर इति। उत्तरोत्तरस्य लघुत्वात्। अवरे

प५८ व तमुत्तरं ॐ हविषीतिवत्। तैर्नैलपवित्रइति। इदं संग्रहायेणाप्येहितमिव। अत्रोपपठितमप्य

र्थप्राप्यप्रापेणासंग्रहायो न लिखति। उपसृज्यो ध्यानमध्ये यथा ध्यानवेधु पवित्रान्तर्धेक अ

उपसर्जनीभिरैतीतिश्रुतिः। पश्चाच्च गृहमेधीये स्थालीपिधानं। तन्नापि श्रुतिः अथैनाम

निरष्ठितां कुंभीमपिधायानिदधातीति। पथा प्राशित्रे। अपायआचामत्यपपरिक्षाल्य

पात्रमित्याचामनं। कर्कस्तु अर्थप्राप्तमपिकर्तव्यत्वेनोररीचकार। यतो गृहमेधीयेऽपि

धानेच सामर्थ्ये परिप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धमित्याह। एवमन्यत्रापीति ज्ञेयं प्रणीतोदकेनेति प·५न०

॥अत्र मतानि। प्रणीतावारिणा कर्कः स्वैकदेशे न याज्ञिकाः मंत्रोच्चारणमात्रेण प्रोक्षणं के

प·५न३ चिदूचिर इति। हेलेन प्रोक्षणीः रचिताभ्यामेताः प्रोक्षणीः स्वपनाभिः प्रोक्षतीति श्रुतेः

मि॰ भा॰

१० पवित्रयोः प्रोक्षणोत्पवनएव प्रोक्षणीनामेवच प्रोक्षणेविधानान्न पवित्राभ्यां प्रोक्षणं। ओँ
पदअ४ नैँयैँति। अग्नेयानि योमी यकपालगणयोऽयं सादने भूयोग्निहोत्रहवणी स्फ्यः कपालमि
तिवचनसामर्थ्यात्कपालगणयोः स्फ्येन द्वंद्वता। एतद्दर्शनादेव पुरोडाशपात्र्योप्यन्ये
नद्वंद्वताभ्युपगन्तव्ये यकारैः। प्रोक्षणंतु पत्न्यागेव।। तादृक्वचनाभावात्। एतेन पुरोडाशश्रपा
पदबर णेरपि प्रोक्षणासंमार्गौ व्याख्यातौ। द्वंद्वाभ्यामिति। अभिनिहितमेव स्फ्येन पात्रीनामवत्प
योलूखलेनिदधातीतिश्रुतिस्थएवकारोन्यपानसमर्थः स्यात् प्रत्ययादिचैतत्। भाष्येण
मिन्वस्येत्यमोडकरमारोदिवमित्यत्र। एकहस्तेनत्वारणाशक्यत्वाद् संप्रदायेन मुसल
योजनेहविष्करणार्थं कृष्णं दृहननं कंडनमितिक्रमः।। उपपत्तिस्तु असान्द्रं न संप्रदाय
टीकायां द्रष्टव्या भ्रंशे हविर्हननेनुलोकवत्। उलूखलेतिपंक्तौ त्वोल्पाघवाकार्यं १०
कृ

कृष्णाजिने निधानवद्व्यत्केपिनुंशक्यत्वात्। पत्न्याः कंडनपक्षेप्यदिमंत्रेषु स्वरैर्भवितव्यं
।जयन्तस्त्वयाजमानवर्जमिति सूत्रात्। अस्या याजमानत्वाविशेषात्। एकयोक्षणमेवं
।एवं सति यजमानप्रयुक्तत्वहूषः पदार्था पत्न्याः स्युः। तत्तु कर्तृत्वनरोचते। येन व्रतोपायनी
यमभ्यीतइत्यत्र व्याख्यातं। अभ्यीतइति द्विवचनं दर्शपत्नीचा। इतरथाहि याजमानस्वनि
यमः स्यादिति यथा हुतोच्छिष्टं भक्षइति। तेनापत्तिः। अथात्रापि यजमानश्च यजमानीचय
जमानौ तयोः कर्मयाजमानमिति। तदपि न द्विवचनादिबोधकप्रमाणान्तराभावे एकशेष
कल्पनाया अनुचितत्वात्। तस्मान्न स्वरइति। एतेन यत्नाः पृथक्कृतेकल्पाभावोपि व्याख्या
तः। कृष्णंचिदिति। इदानीं तुक्कारस्यानुत्पन्नत्वादिदमकं प्राकू। केचित्लौकिकेन धर्मांकंडनमे
कमध्येक्रत्वा ततस्तु यान्तिरस्येति। तद्विचार्यं। यजुर्धर्मक्रियाभवत्वेन दर्शकंडनस्यकं

मि भा०

११ प०व२ डुनं पिष्टस्य पेषणं चक्षिपते । तत्र न पत्नीसंयुक्तमिति सिद्धे पुनावर्तते । तस्मिंफलीकरणम
प्येवं दृष्टत्वं मंत्रवत्फलीकरणं न भवति । दृष्टार्थत्वादिति । तमेव मभिमर्श्य जपति पश्चाद्धेव
प्राङ्तिष्ठन्नभिमंत्रयत इति श्रुते । अभिमर्शत्वसंत्र्यानिति प्राङ्तिष्ठन्नभिमंत्रयते वेति
संशयाच्चाभिमर्शनात्तैं नातिरिक्तः पदार्थोऽभिमंत्रणं तथा च वागसीति सदेऽभिमर्शनमि
त्युक्का ह अभिमंत्रणामुत्तरैरिति तेन स्पर्शान्वितो लोकपत्वात्पठेदिति शास्त्रत्वांतत्परं । अपि
चनेदमनुमंत्रणं किन्त्वभिमंत्रणमिति । अभीत्याभिमुख्ये र्मिप्रात्क्तः । आभिमुख्येन मं ति
त्रणोऽद्यां शुखुरार्पिर्याप्यमाषणमभिमंत्रणं । अत्रिर्यास भाषणे धातुः । एतावतेति । प०व८
। वीक्षाप्रतिफलीकरणं मंत्रावृत्तिपदेति कर्कोक्तं । तद्दैके देवेभ्यःशुंधध्वमिति प्रकृत्य यदाह दे
वेभ्यःशुंधध्वमिति तत्समर्दं करोतीति श्रुतौ सकृद्देवेभ्यवचनात् । न प्रतिफलीकरणं मंत्रावृत्ति ११

पदेति कर्कोक्तं । तद्दैके देवेभ्यःशुंधध्वमिति करणनिधानमिति संप्रदायाशयः श्रीअनंतभट्ट
प०व८ नैर्यस्य पश्चादिति । न चान्यथा प्राङ्मुखत्वोपधाने तथा स्यादिति । द्वयोः समावेशाभावाच्च । प
पाङ्क्तश्चितिष्ठता वामहस्तेन चक्षिपति (सिग्रहस्तेनेति) सव्यहस्तेनेति । अत्राप्यभिनिहितमे प०व८
व सव्यस्योपाशगत्याभवतीत्येवकारः । पत्न्यभिधानश्रुत्यर्थैनेतु स्य एवेत्यर्थः । कश्चिदिति ।
कर्कः दक्षिणोपधानामंतरं प्राग्दक्षिणापमार्शिश्रिये । तन्नं हे द्रं । यतः पर्वेह्यनिपरिहरणा
तिपदिग हानीति वचनप्राग्दक्षिणापबोधकाभावात्तस्मात्प्राङ्मुखस्यैवश्चेयति मगृणमित्वं
गौरित्यत्र न कपिंजलाधिकरणन्यायः । सम्भसान्यसन्निनिवचनात् । नहि त्रिभिर्गौरैः
प०व९ सुतरां तस्यानि भवंति । सव्योऽभ्युपकरणं तमिति । अत्र यद्यपि स्वश्रुतौ सव्याभ्युपकरणपुनर्न
पश्यते तथापि कल्पपारमार्थभाष्येनोक्तं सव्याभ्युपकरणं तमिति ॥ नात्रानंतो विचारः
ष्य

मि·भा

प॰व॰८

१२ कारः। त्रिगुणेनेति। मेखलां बध्नीत इत्येतां त्रिवृतमित्यत्र त्रिवृत्त्वाकारविशेषनिर्देशात् त्रिगु

णमन्त्रं कृत्वाचेति। तस्य स्थानस्य कृत्यत्वात्। अपि चेति। वाशब्दात् मन्त्रविकल्पनात्सादनपक्षे प॰व॰३

प॰व॰५ उपलक्ष्यते चेति प्रसिद्धेः। कृत्स्ना जिनेनेति। नद्युपस्थानमन्त्राते सर्वे संबन्धो भवेदिति भावः। पौर्णमा प॰व॰६

वपतीति। न त्वत्र पवित्रयोरवायः। अत्र कृत्स्नात् पृथक् त्वत्र पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णातीति

प॰व॰८ । स पवित्राभ्यामिति पात्राविशेषणत्वात्। पिण्डविति। अनेन कुम्भोकारनापरं स्नाशस्तो

तरीयः। तत्कृतो पावक पालं प्रपद्यतीत्युक्तेः। नहि प्रथने सन्त्याकारलिप्सुनीति। चितेस्तु

षडंगुलपरिमाणतादृषेव कपालपरिमाणमेति दिक्कुर्वुदमन्ये। अलमेव इति। अत्र केचिन्न प॰व॰८

कुर्वन्ति अध्याहारमिमेवलात् नावोच्च तक्के इत्येव हेत्वाभासमवसरं न। १। तत्तवत्त्वे जम्बो

वोचत्सा कांक्षैत्याह पदे पदे। अथ पत्रव नावेचत्राप्नक्रियते वधैः २ आज्यसौष्ठ मन्ते १२

मंत्रेत स्याधिश्रयणे यथा। अनुनाद्वेदिविनपेभ्ये मृत्तिकेति विषया। ३। ततोनेऽस्यायो यथा सोम

मानमंत्रादयो यथा। तस्मात्सर्वेषु साकांक्षेति रकाक्षकरे सुधीः ४। स्वस्थानेति विनीते चैति। न प॰व॰३

वात्राग्नेयचितेहि छिन्नानोग्नारम्भेति। नापि वचनं विना आहर्तुं शक्यते। अग्निहोत्रे यथा गुणार

जोनिहत्याग्नानिति। यथास्य वादेव यजमित्येनगारमाहृतेति वचनं। तस्माद्वन्वाहार्याधिश्र

यणावत्त्वस्थानस्थितैवेति। अतएवो पेक्षितं कर्कैरात्र। वेद्यामासादने चोपयोगात् कृत्यवा

प॰व॰५ निमेविचारं। एवं चेति। नान्यथाप्रथने पुरोडाशस्य कपालानां च संयोगः स्यात्। कर्कोशयोप्ये

वं। येन उरुप्रथा इति प्रथा इति प्रथयत्यस्मिन् सूत्रे। इतरथा हि तस्य कपालसंयोगात् शोषणे

स्मृति प्रथनमनुपपन्नं स्यादित्याह। तस्मात्पुरोडाशकपालानां मध्ये व्यवधानेन सह नौसुत

स्येन्यायमन्त्रितिवाक्यशेषादपि अंगारैः पौकपालतापने साधनं पुरोडाशश्रपणे। तथा

मि.भा.

१३ यत्नेव । इदमहमिति वेदेन कपालेन पौरोडाशीमाग्नेयं पुरोडाशं कपालेष्वधिश्रयतीति । उपसृजे प.८.व.७
नीर्भिरिति । संयवनार्था आप उपसृजेत्यत्र च्युंत इति कर्कोक्तम् । आर्द्रीदभिमर्शनस्यापि संयवनहेतुता
तच्च यथा तत्स्नेहेन संपवनेनतधारी तलेनेति भावः । आर्द्रेहस्तेन संयुज्यते नः शीतलेन स्पर्शेन
स्पर्तीमपि इत्यपरे । अत एवान्ये विवक्षंवन्ति उपसृजेति संश्लिष्टानि मंत्राभिरित्युपसृजेत्य
। अभिमर्शनेनापि विश्लिष्टानि पिष्टानि संश्लिष्टानि क्रियंत इति तदभिः संदधातीति वा
कपशेषात् । संयौतिजनपत्न्यै त्वेत्यत्र संयवनमद्भिः संश्लेषणमिति च भाष्यं तत्र । पिष्टेति कर
णेने हस्तस्याद्रदृष्टिरपेनानयनमिति पद्धतिकृत् । तन्न गार्हपत्याहवनीयौ नव्यवेयादित्स
स्यार्थः । नवाविवक्षाया त्यवेतरथावृत्तिरित्येतस्य । अभिगमस्यापि भाष्ये । यतोव्यवायेसतिप
तनानयने नद्धिंतीयेष्व्यवायं स्यात् । विवक्षायां त्वेतत्प्रदेशे पर्युक्षणोपरि स्तरणादावपेतद १३
ये

लिखिष्यत् । तस्माद्गार्हपत्याहवनीयौ नव्यवेयाद्विवक्षमेत्येतदुभयमपि कर्तनिषिद्धं । व्यवायो
मध्येगमने । अंतरागमनेनाद्रियेतेति लिंगात् । व्यवायो व्ययमेलक्ष्ण संचरणोपु संचर
णोतिभाष्ये । विपरीतमिक्चैतत् । श्री अनंतेन शास्त्रोपदेशं विना गार्हपत्याहवनीयावंत
रा नयायादिति । अत एव वचनविरोधाभ्यामन्य इति सर्वेत्राव्यतिब्रजेतेन परिस्तरणात्तुह
यम्लतासादनादौ व्यवायेपि न दोष इत्युलभयसाङ्गलुकमिति । आहवनीयपोत्सुकमाद प.८.व.८
येति पशुसूत्रात् । वैद्धृतिकदिति । कश्चिदिदंनेद्धंति । अपवक्तकर्मलौकिक इति लौकि
कत्वात्तस्पत्रत्र । तथासति पुरोडाशश्रपणार्थमाहृतस्याग्नेरग्निहोत्रेदुग्धार्थमाहृत
स्यापि लौकिकत्वं स्यात् । न चेष्टापतिः आज्योपसृजेत्यधिश्रयणान्वाहार्यपाकानेपि लौ
किकत्वप्रसक्तेः अपवक्त कर्मत्वादेव । तस्मात्कर्मशब्देन सामान्यकर्मपरः । किंतु कर्म

मि·प्रभा·

१४ विशेषपरागपरं। अत एव प्रतिकर्मोद्धरणमप्रसंग इत्सकद्धरणं प्रकृत्यापवर्तकमो। लौकिक इ
त्येके। उद्धरणशब्दश्चात्र पयभावमात्रे वृत्तेनोद्धरणचोदनां। तद्वाचकत्वे सति दक्षिणाग्ना
वुद्धरणचोदनाभावात्तस्यालौकिकत्वं स्यात्। ततश्च स्वख्यानात्प्रपूगभृतो। प्रवृत्तपा लौकिक इत्य
र्थः संपद्यते। यागश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपः। एवं च सति धर्मेष्टिस्यांगस्य नापि कीर्पैत्स्यत्वा
पि अपवृत्तयागत्वात्। लौकिकत्वं तत्कृतं। तस्मिन्सुशातेगोहीरमानयतीति प्रकृत्य यजतवा
द्गितिरस्य वधावपद्धतनं। हुतमेवमस्मै तास्वतीतिस्पष्टमेवात्र यागेयोपपमन्या महावी
रं आनयतीति प्रकृत्य तदेनमेवैतत्प्रीणातीति द्रव्यदेवतासंबंधावागत्वं। महावीरश्च्रागेन स
न्नद्धोतीति मंत्रलिंगात्। हविरिवअग्निरूपत्वमापन्नोग्निरेव। यथा कर्पंचि घागशब्दोंगीकृतो
दृश्यते। इडाप्राशित्राधाग्रेष्वेकइत्यत्र भाष्यात्तस्मादस्यापि लौकिकत्वं। एवं शामित्रस्यापि लौ १४

किकत्वं। शामित्र एव वृहद्याति ष्टमस्त इत्यस्याहाकृत्वेति। अपवृत्तयागसंभावनया विप्रहे
मेन वा दक्षिणाग्न्यग्निनाहि पयती स्यादेस्तलौकिकत्वं। वचनांतरात्। हि वको धूपकर्मैव
या कार्यं पश्चलीपतते। सर्वे तेलौकिकालेयात्ता वक्रमात्रापवर्गतः इति स होम्यार्थणादिप्रकादय
द्रष्टकादिविषयाः। एवं साहोम्यारणमपिसंदिग्धनिर्णयेकारणानि तिभाष्य कृद्दर्शयति। यथा
लौकिकलोराजतौदुंबरे स्वत्रओदुंबरनाम्नेति। अपरे तु प्रतिकर्मोद्धरणमित्याश्चव तेनएव। अपव
तकर्मेति च। उद्धरणपदार्थश्च सद्रूपनोतः। शिष्ठ नोतत्रैवोद्धरणशब्दप्रयोगात्। श्कतौ च तर
हृयेस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योभ्युदस्तमियात्। तथा तराहुर्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुरित्या
दौवुहृश्चोद्दर्शनात्। ततश्चापमर्थः। स्वरूपनात्प्रकृकृत्स्यापि तोऽपवृत्तकर्मा लौकिको
भवतीति। एवं च चातुर्मास्येषु दक्षिणाग्न्यारोपितधानापर्याग्निकरणांतेष्टनगोहे पत्न्य

१५ एवमग्रहे पठतीति पठ्यतीति लेखनं मुख्यं संगच्छते। तत्सोमायज्ञेऽतनाभितप्यामोदकादिषु पुनस्तत्रै
वोल्मुकग्रहे पठतीति शिष्याचारोऽपि संगृहीतो भवतीति न च स्वच्छानात्यमर्कूकारणमात्रेणाध्य
यनमात्रेण वा लौकिको भवतीत्यत्र वचनं समस्ति। तस्मात्स्यापि नो। यद्यत्कर्म लौकिकं त
प१·व२ त्सर्वमनवद्यं ज्वलदिति सामर्थ्यात्। नत्वन्योऽग्निः पुरोडाशश्रपणाय पदृश्यते। इति। न य
ना स्योत्तरतो नर्यस्य संनिधानं। यथा। वहन्नयेयपात्पादि। पश्याहो मस्तन्नतेऽडयविष्टस्येति
शंश्यस्योत्तरतइ निधियःपत्ते संप्रदाया शः आप्यायेति कर्कोक्तं। इदमित्यत्राऽप्यादि द्रव्यविशे
षनिर्देशो युक्ततरः सृजामीति पदं च। अत एव कलाप्रहसमहादानादौ इदं तिलाज्यं द्रव्येण
म्यो मया त्यक्तमिति लिखन्ति। आपस्तंबपद्धतिरपि अग्नये इदं सृजामि, इति लिखनं पत्ते व्या
ख्यामोइव्यं देवतानामागरूति सूत्रादपि न्यायाभीत्येव शेष्योपुत्कः। अत एव पूर्वी च एवमेव एतस्मा १५

देवसूत्रपाठक्रमात्। स्याद्वा तत्पूर्वनियमः अत्यपर्ययक्रमेऽप्य इत्यपाठक्रमस्यापि क्रमे निया
मकत्वात्। क्रमोक्तिविधिः। पाठक्रमोऽर्थक्रमस्येति व्याख्यानात्। इत्यत्थाप्रतीतक्रमहानिरप्रति
तोपादानं चायुक्तं स्यात्। तथा चतिथितत्त्वे। आदौ तु देवतोद्देशस्तैत्तिरीयकठशाखयोः। का
नां ण्वमाध्यंदिनीनां तु पश्चादुल्लेखयेत्सुधीरिति। यद्यपि द्रव्यस्य देवतां प्रति यात्युत्सर्गक्रियास
प्रयागद्धिमाध्यंदनथापि नानाशाखी यशिष्यानुसारि ग्रंथकारयतवचनात्मनसावचसापिका
र्यः। आदौ द्रव्यपरित्यागः पश्चाद्देशेमोऽपि विधीयते। प्रयोगइदमिन्द्रायनममेतियथार्थतः अ
वत्ते तुत्यजेद्द्रव्यमेमनसावचसापिच। ततश्च प्रक्षिपेदग्नाविति धर्मः सनातन इति। तथा
अत्यन्ताजुहुयाघ्नस्तमोहेनाह्वितमानसः। देवाहयेनरा हन्ति कव्यं च पितरस्तथेति
। एतानि कारिकावचनानि देवमाध्यंदनिवचनेनितत्पद्धतौ न तस्मादिदं पात्रेगृह्लिस

स्यात्तनं त्रिनाचा स्वेष्वस्त्वजामीति पृष्टः। इत्य स्यातिसंनिकृष्टत्वेनेदं प्रवृत्तेनाप्यभिधानं शाक्य
१६ त्वान्मास्त्कवात् उल्लेख इति सर्वं संगतं। यत्स्यास्त्कवचनातिरिक्तं किमपि न भवतीत्यर्थः कं शाकुहवि
प॰ १ व॰ ३ ष्कृदाह्वाने। यो मे प्रमाणोनेति। यद्यपि व्यामस्कृतुरर लिस्तपाप्य त्रया मेनैवमानेना। एलिना।
व्यामस्यैवोपात्तत्वात्सोमे प्रक्रम भवतु। एवं तोमानेन त्वार्थेन शाब्दं तेन न यदर्थे। तेनार्थादेव तत्ते यो
पत्वनुष्ठेयते तदार्थीक स्यापि पदार्थत्वांगीकारेतो तिप्रत्युक्तः। इदं चयेन केनचित्कार्ये ने[illegible]ना। स्फे
प॰ ११ व॰ ३ तस्याद्दानेत्वमेवविधीयते देवस्य त्वेति। अत मेव वचनमूमो निधाया दृष्टिनेति यत्किंचिद्देन तापृ
त्रस्यानिय मस्तत्रभाष्यमेवाह। यथा तत्ता प्रहारे स्याद्दानस्य तदर्थत्वादिति। अतएवादानात्
प॰ ११ व॰ ४ एवं न नियमं वाव्य प्रत्वनुरियेनाति। एवंपुतानां चश्रोणिसंबंधेनाएवमेवहि यो याप्रशठं सं
तिय प्रश्नोरितिश्रुतेः। अतः पश्चात्प्रच तुर्थो शेनेत्यर्थः। श्रोणयं संयोमे घ्रं वा श्रुत्वाद्रूपे १६

णा वस्त्रिमपर्वोपामस्येणा वाउभय यापिसंभवात्। दर्भादिभिरिति। यद्यपि श्री अनंतेन साध प॰ २ व॰ ८
नानुपदेशाद्दृ स्तेनैव परिसमूहन मुक्तं। तथापि परिसमूहनस्य लौकिकत्वात्स्रोमे रामेणार
मैर्न्त्रि विनत्वाच्चूलगव पशोहरिहरेणाचतस्यैव लिखितत्वात्। भूसंस्करणादिष्ववि प्राप्ते श्रद्दर्भा
प॰ १ व॰ २ दिभिरेवप्रक्तं। यथा वेदिमध्य इति। अन्न कश्चित्पृग-भते। अपरेणाहवनीयं वेदिं खनतीतिस्त
त्रादाहवनीयो वेदेः उरस्ताद्दृहिर्भवति नोत्तरवेदीति। तदेतत्तश्रुत्यपाठ्यं। महदुनोऽदर्थे नोप
तसंमितमदरितितेषां चविस्तुनि पाघ छंदोभिरॅतः। पर्ये गृह्णापत्रेणात्वाच्छंदसापरिगृह्णामि मि
तिद्क्षिणातल्लौगुभेन त्वाछंदसापरिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वाछंदसा परिगृह्णामीत्युत्तर
तस्तेछंदोभिरभितः परिगृह्णाग्निं पुरस्तात्समाधायते नार्चेतः आम्पं तश्चेस्त्वेनेमाठं छवींपपि
वीठं समविंदंत्ता घद्नेनेमाठ सर्वा ठं समविंदं तत्तस्मादेदिर्नामेति। छंदोभिः परिगृहीता

मि·भा

८ याविभ्रुष्प्रमाणाया एव वेदेर्यागसाधनत्वावगतत्वप्रमाणाया अप्यौदेहत्वान्नातिरिक्ताया या-
गसाधनत्वाभावात्तत्परिमितायामेव भूमौ आहवनीयस्थापनेप्युक्तं अतिरिक्ताया अप्राप्तेरेव
पपरिग्रहणाभावेन यागसाधनत्वादित्यभिप्रेत्यैव श्रीअनंतेनोक्तं । आहवनीयपूर्वप्रांते पौरि-
चीरेखासौ वेदेरपि प्रांतरेखा भवतीति तथा च षष्ठोसूत्रं । देवस्य त्वेत्यभिमाय परपूर्वार्धं परिलिख-
तीदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादंते वेद्यर्द्धमिति । यद्याहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदिर्न स्यात्कथं ना-
मांतर्वेद्यर्द्धं यूपोमितः स्यादिति । तेनाग्निं पुरस्तात्समाधायेति वचनं वेदावेव पुरस्तादाहवनी-
यं संतमपरोऽस्य वेदिर्भवतीति सूत्रार्थः । न च वेदेरेव स्थितत्वादाहवनीयस्थापनप्रदेशो वेदिर्न सं-
भवतीति । नचैवं नियमभ्रा[illegible]त्पश्चाद्दाद्पं·शाद्वायास्सेवं धेनोच्चारितात्तद्धि हार्येव ब्रुवत इ-
ति । शमहोभ्यइति पश्चात्पशोर्निषिंचत इत्यादौ तत्राधिकरणे कांचित्त्वदर्शनात् । सोस्या १८
स्ता

मितिनिवपति पूर्वार्द्धे शंकुसहितमिति वचनात्तत्रार्थेपेतिचेन्न । तत्र तु शम्यादिपरिमाणा-
या आहवनीयकार्यपत्न्यायाउत्तरवेदेः सामर्थ्यान्मध्ये पुरीषनिवापकात्पोपर्वार्द्धे शंकुसहि-
तमितिवचनं । आहवनीयस्थानं तु प्रकृतित एव प्राप्तमिति । एवं च प्रकृतिविकृत्योः सारूपता
स्यात् । अतवेदिमध्यमिति मानवसूत्रभाष्यधृतश्रुतिरपि संगच्छते । पांपए । विच्छिन्न
प११व३ शिखम्वाऐपितिष्ठतीत्यास्तां तावत् । दक्षिणेन स्पृष्ट्वेति । अत्रापि आदौ स्पर्शस्ततो जप इति
नैककालता । तेन दक्षिणेनैव स्पर्शनमिति । स्पर्शस्तु स्फ्यस्यैव न तरणस्य मंत्रलिंगवाक्य-
प११व८ शेषाभ्यां । स्वंजाभ्यामिति । श्रुतौ वाक्यशेषात् । अग्निकेणादिति । परिगृह्णातीति प्राग्दक्षि- प१२व४
णपप्राग्मेः । कर्कलिखितकपालोधानवत्प्राग्दक्षिणापनेनस्पर्शः । यत्र तु प्राग्दक्षिणापनाभीष्टं त-
त्र रूपमेवाह । चयनकर्षेणोदक्षिणातः प्राचीमदक्षिणामितरए इति । वेदेः स्पर्शनेति । कर्को प१२व९

मी·भा·

१८ तु मार्जनं स्फ्येन प्रकृतत्वेन हेतुना। वद्दन्तरे खादिकं सर्वं स्फ्येनैव गमयन्त्यसौ। खननं चापि वज्रे
णाकार्यमेतेन हेतुना। खदिरप्रकृतित्वे न हस्तेप्येखननं न क्षमः॥ अंगुल्ले खननं कर्तुं क्षमतेऽन्या
ऽप्रकल्पनात्। यद्यपि प्रकृते एव स्फ्येन गापत्रे तोतिप्रतिमंत्रमित्यादिना पुनरुपदिश्यते। तेन
ण निर्दिष्टकार्यैरेव वज्रस्य विनियोग आपादितस्तथापि महद्भिर्लिखितत्वादन्यत्रापि विनियो
प१२व५ गोस्तु। अग्निश्वात्तल्लेखनरीत्या चिंत्यं स्यादेवेति। वेदिमूल एवेति संनिधानात्। वेद्यां त्रिरुल्लिख्ये
ति सप्तम्या निर्देशात्तत्प्रावच्छेदिपमात्रे रेखाः। गार्हपत्यागारे जवद्धानीति वेद्येकदेशसंयोगेना
प्युपपत्तेः। अत एव नातिव्यवहितोः स्फ्येन पदे त्रिः परिलिखतीति वदत्पर्ये पुनर्लेखाकारणे स
धा त्रेनेष्यते। तस्य परिलेखाकारे रेखाकारोपरत्वादिति। सर्वविषयत्वेनु भसंस्कारेष्वपि तथा
प्राप्तेः। न चेष्टापत्तिः। सर्वविरुद्धत्वात्। हस्ताग्नेर्ल्लेखाः संमृशतीति लेखाबहुत्वान्नपपत्ते १८

प१२व८ श्च। सौम्याचारादिति। विधाने स्रुक्करे करे नेति वचनवैयर्थ्यादित्यभिप्रायः। पुनर्यदिति। कत्तेम प१२व८
शकपत्वादिति संस्पर्शादिति। ऐंद्रः प्राण इति पशुं संमृशति। तथाध्वर्युयजमानौ संमृशेते
आचम्य प्राणान् संमृशति। इमा ऐमृशतेः स्पर्शनार्थस्य दृष्टत्वात्। विलुपतीत्यनेन। प्रोक्ष
प१२व९ णीभ्यः पंच प्रैषान्नुसावसानानीति। पंचच्छेदानि वाक्यानीति। यत्र प्रेष्य मेदस्तः प्रेष्य मेद इति
कश्चित्। तत्कर्त्ता परोच्यते। येन मैत्रावरुणस्पृच्च प्रसाध्वर्यवेहि। तत्र अर्थभेदाच्चत्वारः प्रैषाः
प्रयोजनं सावसानमुच्चारणमिति व्याजहार। नचैवं वाच्यं। अर्प्यते याच्यते प्रेर्यते इत्यर्थः। प्रेष्य
इति वाक्यभेदादिति। तथा सति प्रोक्षणीरासादयेत्यादयो वहवः प्रैषा इति तस्यैवोक्तिर्न सं
गच्छते। नात्र बहवः प्रेष्या इति तेनायमर्थः। अर्थभेदात्प्रयोजनभेदात्। अर्थं प्रयोजनमोहे
वित्तकारणवस्तुष्विभिधानात्। प्रयोजनं च कार्यमुच्यते। प्रसिद्धेः। कार्यभेदादित्यर्थः। त

१८ भेदश्चैवाक्यभेदानुभिन्नानि त्वेतानि निराकांक्षाणीवाक्यानि। प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरु
स्रुचस्संसाध्वर्य्यवेहि अभिघारयेभिपृणु नेत्येवमादीति। तस्मादेकवाक्यभेदात्कार्यभेदान्नइ
ति साधूक्तं पंच प्रैषा इति। अत एव साकांक्षत्वा यत्रैकवाक्यं तत्र क्रियाभेदेपि न प्रैषभेदो वाक्य
भेदाभावादेव। यथा समिधमाधायाग्निमग्नीत्संमृड्ढीति। यथा चाग्नीध्रात्वाले इत्यथैकं
प्रैषः स्रुच्याग्निं दृष्ट्वाग्निम्याग्नि निरुच्य इदमपि भाष्ये तातानापि तमेव चत्वारः प्रैषा इत्युक्तवतामेकाव
हतास्रुचस्समाध्वर्य्यवेहीत्यत्र। ततश्चैवाक्यभेदात्कार्यभेदः कार्यभेदाच्च प्रैषभेदः। अत एवा
र्थभेदाच्चत्वारः प्रैषा इत्युक्ताऽन्यत्रार्थभेदमेव ज्ञापयति। अभिघारयेभिपृणुतेत्याद्येकत्र
चत्वारः प्रैषा यो इति। तद्भेदाच्च प्रैषभेदो भविष्यत्येवेत्याशयः। प्रैषबहिर्भूतक्रियापदभेदे तु
स्य बलाव प्रैषभेदः। यथा प्रोक्षणीनिहहैतग्रर्भमित्यादौ इदं गत्क्रामिति। धारणोऽस्य सादनार्यत्वा १८

---

९ दासादनेनैतस्याग्न्याधानेवा नतस्य त्वया वेध्यां करोत्यपरं प्रोक्षणीर्व्यइत्याज्यं समुगपरं स्यादिति। प्राणाग्ने प१३व३
सर्वमिति। तस्य त्वया सर्वैषां प्रणीता ऽअपरे त्वन्यधानिधाने स्यादिति। इध्मसंख्या तु ततः प
रिधिकल्पनाया अभावेपि एकविंशतिरष्टादश वा। एकविंशतिर्वा। ततः परिधीनेक इत्यत्र
भाष्यसूत्रे च प्रकरणात्। ततः परिधिविधानादिध्मानो बाहुमात्रतापि स्कवचैव सौत्रीअस्मिन्प
क्षे। अन्यथा कर्कलिखितान्याधानसमित्प्रादेशमात्रनैव साध्वी। यत्तु प्रादेशाद्भवमिध्मस्य प्रमा
णोंसमुदाहृतम्। इति। तत्तु नस्वीयपरिशिष्टं। कर्कादिभिरपरिगृहीतत्वात्। इध्मात्समिधमादाया
हवनीयेकल्पयति। इध्मात्समिधमादायाग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यादौ समिद्धवद्भवयोगा
च्च। समिधश्च प्रादेशमात्रा तौल्कें कुर्वन्ति चतयो कलाः। यत्तु पार्श्वे संदिग्धमित्यपेहितो। शंख्यो प१३व५
त्राख्यो गतेवेति। सर्वे तथैव समस्तादित्यपक्षं त्यपयाग्निं नाभिसृक्षे घाया पस्मा अश

मि. भा.

२० नमाहरिष्यं तस्यानं पात्रनिर्णेजनेनाभिव्युत्सेदेवं तदित्युच्यते। अशनाहरणयोर्मध्ये शंस्यं प्रधानह
विः संबंधान्नयेः दृष्टमभिप्रायेणैवमुक्तं कैके स्तकुसं मार्जनान्यग्नावभ्याहृ धातीन्यनंतरमेवश्रुति
तथैवाग्निमात्रग्रहणावंतीं सूत्रमूलभतोविलोक्य सूत्रकार आह। ओंहवनीयप्रासनमेकं इति। प१३व४
अत्रापि यथायस्मा अशनमाहरेत्तं पात्रे निर्णेजनं पायसमदेवंतादिति पठ्यते। तस्मादनयोः केदिक मय
योर्गतिः शंस्यस्येति साधूक्तं शंस्यान्यत्रापि स्यमिति। प्राकृ समज्य सामर्थ्यान्नुज्ञां कृत्वाद्यप्रसक्तुसं
मार्जनेयुक्तं उक्ता नाधार्यमाया ह्यक्चं संमार्ष्टीति पत्नक्षवांतरीये। चेदृस्तराति चह्नं मार्जनेड
प१३व२ भयत्रोदगग्नावसीतिविचारकुशलाः। दृ दृचेति युगपदुच्चनत्वा मेदेमेत्रा द्रतिः सान्निपातिना
प१३व३ दित्यधिकरणन्यायादित्यर्थः। ओंनीचैरिति। सुगादीनो आसादनादिनावेदिसंबंधात्। त्रिरुरोति। प१३व५
भाष्यात्। प्रमाता चास्यपरिहरणोयोचितेः। तत्रुपरिहरणं सकृदेवं। अभ्यासानुपदेशात् २०

प१३व७

१ ओं गृह्णतीति उलूखलमिति। उलूखलस्य वियोगो ध्वं कर्म लाभककारणाश्चर्ये मोक्षणाभावखलप्र
धान्यशक्तिस्थितिरुपसर्गार्थात्। प्रवल मित्युक्तेर्द्धि स्निग्धं त्यागिनोपनेनविरुद्धमिति। दक्षिणे
प्रांतेपाशाहृतासव्यपार्श्वे शंकुरूपतेतिवचनादेव। पन्नुनवरणसेपादयंतिनतत्। भाष्ये संमत
मिति ध्यामममात्रे भवेद्यो क्रं त्रितिकंचाघुडध्वंके। आर्षेयसमीच्यं जे पाशौ वहरणसंहकौ। म
ध्यं मध्येनसंग ष्ठअन्यान्यंगत्वाये त्सुधी ।। मध्यानमध्येतद्वहृष्यवहणाः पाशडस्यजइ
तिपारिप्लवपारिशिष्टिये वचनेपठंतितन्न भाष्यपक्षेनिष्कुचादष्टन्वान्निर्मलमेव। ओंज्यमेवे प१३व८
ति। नहितद्दवकल्पुतेपत्नामि पत्नकुहोरेदितिलिंगात्। तेननपत्नी आज्यप्रत्यागच्छतीत्यभि
प१४व९ प्रायः दक्षिणेनमेति। पघ्यपिवेदेर्जनेः प्राप्नोति तथाप्यस्यदेशस्य मध्यत्वेनाभयत्वादज्य
प१४व९ स्कंदनशंकापिनास्तीति शिष्टेः परिकल्पितइति। दुं धं प्रोक्षरोः। विलंसनेप्रेवं। प्रोक्षणीं चेति

क्रमोयंसांप्रदायिकः।प्रोक्षणानुष्ठाविस्रंसनेप्रोक्षणीमितितृणकं स्यपूर्वप्रयोगात्।प्रोक्षणपादानं
तुष्टतिपठितमप्यार्थं।प्रोक्षणीशब्दस्यजलपरत्वेनाद्दानस्यावश्यकत्वात्।तेननोपनिबद्धंसूत्रे
संप्रदायेच।अपिकउपसर्जनीभिरैतीतिवत्।अतएवानुष्ठानाभावोऽनिवंधानादेवा।वक्तुनस्तु
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तइतिप्रोक्षणीशब्देहविर्ग्रहणीविषयएव।नहिस्रुक्ग्रहीताभिःप्रोक्षणी
प१४व३ भिरिध्मादीनांप्रोक्षणंकर्तुंशक्यमिति।अग्नीधादिति।अथास्मैवर्हिःप्रपद्यंतीतिबहुवचनाद
र्हिःप्रतिग्रहेतिवचनास्रुत्रकृतोपसंहृतत्वाच्च।अथेनरमादायापातितद्वतरेणाहवनीयमुप
सादयंतिप्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तेसइध्ममेवाग्नेप्रोक्षस्यथवेदिमथास्मैवर्हिःप्रपद्यंतीतिविहृ
तिदर्शनाच्च।तस्माद्वहुविषामधिकृत्यप्रणावदन्येषामपिकर्तृत्वं।तथाचवाजपेयप्रकृतीन्वाहयं
तीत्यत्रकर्मकैः।वाहयंतीतिवहुवचनोपदेशात्प्रकृताअपप्रकृताश्चेति।शंस्यपर्वैशोतिसंप्र

प१४व५ द्यायात्।उदंगानेमिति।प्रागग्नेर्निधानेहिश्रोत्रोर्वर्हिरपिनिधानेस्यात्तदाचश्रोणौ।निधायेत्य प१४व८
युक्तेस्यात्।निधायेतिवचनान्नेदंस्तरणं।येनप्रागग्नतोप्राप्येत।तपैवेति।तस्यपुनरेवद्वदय
प१५व४ तीतिसंनहनस्यैवाच्छादनविधानात्।एकांतर्यमितिउपपन्नाभावा।वर्हिःकउपयत्सावेतिक प१५व५
र्मेतु।प्रागपवर्गस्तरणंतुपेक्षितांककर्मोपेक्षितत्वात्।ओदैः।समिधमादायाहवनीयंक
त्स्यतीत्यादानकल्पनपौर्नेरंतर्यात्तयोर्मध्येप्रस्तरदानस्याप्रकृतत्वात्।प्रस्तुसंप्रदायेसमि प१५व८
न्प्रस्तरादानमिति।तदस्मात्सत्त्वेनसमिधश्चवेनिपातःउलूके।छेदेसाहित्यंविवक्षितमि
तिध्येयाहलूकयोर्भूगवदेवोग्रहणेननच्छपकच्छापनेच।मधुच्छनेप्रासयतीतिवत्।यथात्रैव
मर्याणिहोत्रहयलपाद्याय।वर्हिषस्तरणंतिश्रीनिदधाति।तथाविधस्तीस्थानेकृत्वेति।लो
केपि।इमेफलेस्याम्पयेत्युक्तेनयथकृत्स्नस्याप्यते।तथात्तेफलेआनयेत्युक्तेपुगदेवानीयते

२२ उ नयत्ययिगिति। तथा तेभ्युनरॅस ॐ स्पर्शोपेती साधुपपन्नं। अत एवोक्तमनन्तरेण। अग्नियुक्तं काष्ठमुल्मु
प१५ग८ कं तेउद्दहति उद्धृ ऊहृ तिगमयतीति। प्राञ्चौ इह नंनु पुनर्मेव। अनुयाजार्थे प्राचीउल्मुके उद्दहतीति वा
जसनेयकमिति वाजसनेयाशायविवृतवत्तेवोक्ते। तस्माद्ध्यो एषुल्मुकयो प्रेगपदे वैकत्र स्थाने
स्त्री प्राञ्चौ वनेपुनर्मि वाभाति। यत्तु संप्रत्यये अव भ पेनै उल्मुकार्थ पात्रद्वयमिति तत्रजलस्यपात्रे
विनाप्यवस्थापदेशाभावात्। द्वाभ्यां यात्राभ्यां वगयदेवजलमादायैकत्र स्थापनमिति। शंसुखे प१५ग८
एव। ततः प्रागेदेशस्यतेनार्चेतः आ स्पृतस्त्रे हृ एतिश्रुते योगसाधनत्वात्। अत एव पंचमे सक
रणा मध्यमा वेदेशस्यैंत्स्कृतत्वात्। ऊहस्युपादनाञ्च। यथा वेदिश्रोण्यैनिवपति स्फ्यावपत्नीप
प१५ग५ देशात् भूसंस्कारनिवृत्तिः। वेदिमध्ये इति। स स्रुचोत्तरमाघारमाघार्य पिष्ट्वाभूवैणास्रुवाविज्ञलिं
निदधातीति श्रुतिः। अपरमाहवनीयादंजलिकणेनीनिसूत्रं। एवं श्रुतिसूत्रैकवाक्यतापाप २२

एवस्रुचोः पद्र्वं स एवमाहवनीयस्याप इति।। इदंच वेदिमध्ये एवासादितयोः स्रुचोः स्थानलाभ
येति स्रुक्त्वं मध्यमागइति। स्रुञ्जौ भ्यामिति। प्रस्तरपीडमंचजुहूः सादनार्थे। पीडितेहि प्रस्तरेजु प२६ग३
प१५ग७ हूः सुखेनसादिता तिष्ठति। मञ्चा स्रुञ्जाभ्यामेवसम्पकूलपघृते उत्कर अभिन्यासवदिति। विभक्तौ कर प१६ग६
उ३ णां साम मर्थ्ये प्राप्तं न भाव। एवंजनातमुकूकपालसंख्यापिप्लुक्तिसिद्धैव। आदैपात्रान्तर इति
उद्धत्य निधायेति किंयापदछ्यात्रपपतैः अन्वाहार्यमभिघार्यो द्वास्वतथासंख्यपोक्षसपती
स्थाहेनिधानोतायाः उद्धसनक्रियापादष्ठत्वात्। प्रक्रुइवाभानीतिमन्थकारलेखनादस्थास्ये जुहू प१५ग६
दक्षिणापोषावैल्लकुलपास्रुवं। तथा उत्तरतोहि स्रुग्लिपमा ॐ समपश्चोत इति श्रुतेश्च। एवं सःस्रुवस
दक्षिणोत्तरत्वाद्वारवन्तरे दृष्टत्वाच्च। इति श्रीमिश्रपद्मनाभसुतभीमदेवघनाथकृतपद्धतिटीकायां
प्रथमोऽध्यायः।। श्रीगणेशायनमः। मन्दाकिनीसंगमशीलभाजोः सन्नासपोः कंठविभस्य संगा

२३ त्॥ दिवाकरं शीतकरं च वै देहे रं च मे केऽश्वियो लोसंतं। अथ होतर्हे विश्वामन्ने षु होताः मंत्रिन इत्याप्युला
प१७व६ यनात्। ततङ्क्ति होतृषदनस्थापनसामिधेनिप्रैषयोः का वाधितनैरंतर्यो त्पूर्व मे व होतर्होति प्रै
प१७व६ षोऽग्रतः प्यो। रोहतरेऽइति। भाष्ये प्योर्णां वोनरे एे ल्यस्यैव लिङ्गं तितत्वात्। अपि च प्रैष ऋग्वेदहोतरि एवं प१७व६
प१७व५ प्रैषितो ग्रस्त्वसामिधेनीरिति। अपे होतुः प्रैषो यजुर्वेदविहितहोतृकर्मेति न चोक्तत्वात्। अन्यत्र वि
प१९व३ वारहे। सुयजापजे तमिति। अपरे त्विति भाष्योपोः परशोर्केऽप्युपगमार्यानद्वषलार्थे। अभ्युपगा
प१७व१ मेएव वाक्तिलेखनात्। पश्चात्निसं मार्गेऽपरे त्विति (इध्माधानं जपमौस्थितादेकेकं होत्राकुर्पो
प१७व५ त्। संप्रदायलिखितान्याधानवत्सक्योम्हीत्वावा स्वाहाकारेऽपि। वस्तुतस्तु स्वाहाकारेण न साका
र्यएव। पञ्चन स्वाहेति चनेति निषेधः स वाचोच्चारनिषेधपरो न मनसोच्चारे। एवंश्रुत्यर्थप्रति
प१८व१ तेः। ओं नीदर्पीति। संप्रखपोरेवोक्ति प्रस्कन्दिर्शनात्। एवं च प्रयाजादिपत्याश्रावणे दक्षिणे

२३

सखेतान्विहृ अध्वर्युसंमुखजापै। तथा चाश्वलायनः। प्रत्याश्रावयेदग्नीध उत्कर देशे तिष्ठ
न्। स्फ्यमिध्मसन्नहनानी त्यादयदक्षिणा मुखद्व शा घापनकमदस्त्वौषडिति योकारं स्त्रावयन्ति
ति। नोपग्नहोग्नीधः प्रवरश्रावणमात्रे तस्वे ते पोश्रावणम्। न प्रत्याश्रा वर्णे। सद्धमसन्नहना स्ये
वाभिपद्याश्रावयतीति। सपर्ण नारभ्यपरमध्वर्युरेणाश्रावयेदितिश्च। अस्तु श्रौषडिति अग्नीदि
तिश्च। अस्तु श्रौषडिति अग्नीदितिपक्षकुसूत्रकारणात्। कश्यपवदित्यादिप्रदर्शनार्थे॥१॥ तत्र
पारणामेवेतिनियमः। पावंतो वामंत्र कृत इत्यस्य सिद्धं तितत्वात्। ओं श्रावयेत्यत्र ओंकार श्राइ
त्या घो मुतौ कार्यौ। अग्निस्थवलो पारस्य चेत्कते। ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट्वौषदस्व हानामादेरिति
पर्व स्वत्रादेरिस्यन्न कतेः तिन आदेः परस्य च प्लुतत्वं ओं श्रावय। आश्रावयेत्यत्रैवेष्यते। जेने
हन भवति। अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादावितिकारिका अस्तु श्रौषडित्यत्र न ब्रूहि प्रेष्य श्रौषडिति

२४ प्लुतत्वे। एवमपि चतुर्मात्रोपि प्लुतोस्ति न यथा यत्र त्रिमात्र एव। प्रातिशाख्ये प्लुतल्लिरित्यनेन त्रिमा
त्रस्यैवोक्तत्वात्। एकं मममेमा दिश्व पि स्वाभोऽक्तत्वे। मेत्रत्वात्। पंचमं प्रयाजत्यागो ऽग्नये स्त्विष्ट
कृते चेति पके नैपेषां तु षयो अग्निराज्यस्य वेत्विति याज्यायां पाठः स्तेषामेव प्लुतं। जुषाणो अ
ग्निराज्यस्य वेत्विति तद्ग्नि ६॰ स्त्रिष्टकृत ८॰ समस्यापयत्निति प्लुते। येषां तु स्वाहा देवा आज्य
पा जुषाणा अग्न आज्यस्य वेत्विति पाठस्तेषां तु हे। अग्ने आज्यपा देवा आज्यस्य कर्मणो षष्ठी।
आज्यं पिबंतु कीदृशाः जुषाणाः। तदेवाज्यं सेवमानाः स्वाहाशब्दः समाप्तिवचनः। आज्यपाः प्रय
याजानुयाजदेवाः प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपा इति श्रुतेः। एवमर्थावगतेस्तद्धि चार्यो सैकं प०२व८
देवेति उपांशुयाजाग्निषोमयोरुक्तं तंत्रेणोच्चारणो गुणभेदाभावादिति व्यूहने कर्के लिखितेन स
मानत्वाद्याजः। स्वाग्वाभ्यसुतस्य ऋग्यादि[illegible]तभावाभावे न स्वरविशेषनियमाभावात् सर्वेषां प्र २४
धं

त ही
यमस्वरे तौ वक्ष्योगः। अपे[illegible]व मंदं शिष्या आचरंतीति। अंते ब्रूहि स्म च ब्रूइत्यस्य प्लुतत्वे। ब्रूहि प्रेष्ये
ति लिखितसूत्रात्। गुरोरनृतोऽनंत्यस्याप्येकैकस्य प्राचामित्यत्र प्राचामिति पोगविभागात् स्वै
प्लुता विकल्पं ते तेन ब्रू इत्यस्यान्येषां च अल्प श्रौ षडित्यादि नो याज्ञिके [illegible] ततो। यत्र तु ॐ स्व ॐ प्लु
प०२व८ [illegible]धेत्याह विवस्त्रे प्लुतः यद्यतोन्न त्रनियम एव। अपव्याहरणोपनतोसं वृद्धोच्चारणे संस्कृतम
पीति श्री अनेनः। जमदग्निः। कर्के स्त्रिजमदग्नीनामितिजमदग्निग्रहणं नोपलक्षणं यांचकाए
स्यचं चालिलेखोजमदग्नीनापंचावत्तमिनदेषां चतुरवत्तं पंचावत्तं वेति। अन्येनवत्साश्चिनोड
फलस्तकं जमदग्निग्रहणमित्याहुः। तदिदं व्रीहियवादिविषयमेव। श्री[illegible]दस्य वा न्याह विशे[illegible]स्यु
पक्रम्यविधातेनो। कर्कोपितस्याद्धिखपुतीत्यत्रा व्याख्युतः। तस्य सकलस्यैव देवतोद्देशेन
गृहीतस्य होमे पात्रे वचनाद्धिरवपनीति। एवं च पदेवतोद्देशेन गृहीतं तस्य वापमव हननध

भि·भा

२५ र्मो नान्यस्याज्यादेरित्येवमाशयं प्रतिभाति । अन्ये तु तस्माद्यत्किंचाग्नौ जुहोति तदवदानं नामे
त्कपक्षस्यैतदेवानुरक्तं भवति । उतोपंचावत्तमेव भवति, स्यवदानमात्रधर्मोयं । तेन यत्र यत्र
प्रेसं चतुरवत्तं तत्र तत्र पंचावत्तिनो पंचावत्तता आज्यभागादि पत्नीसंयाजेष्वपीति । द्वयोरिति प२८व८
। अत्र अवदानानां तु होमप्रथकुप्रसंगो न सहस्रकृत्वो मवाप्योमध्यान्नकृत्स्नकृत्स्नहावयधीती
तिसहप्रसंगे पवित्रधामात् । केचित्तु स्विष्टकृद्भागोत्तरं जलस्पर्शमिच्छंति । अपरे तन्वारंभी कुर्वंति । सं
प्रदायपालेखनात् । आशयं चोपवर्णयंति । यजुर्हविः पत्वा तत्रासिरं वापोस्पर्शं यन्त्याशित्रदा
नोत्तरमेवोपस्पर्शनविधानं तदभावेपोस्पर्शनिषेधकं । आर्षेवादिकहविःपत्वे न प्रहृयां स्पर्शने
प२९ न दृष्टैवेति । तेन स्विष्टकृतिनोदकस्पर्शः । देवस्यत्वा आददे इति । अयं च कार एवकारार्थो यो मंत्रः । अ
त्रावसरे एवतद्व्याख्यायां प्राप्तत्वात् । पाअप्सत· शमयं त्विप्सत्रयप्रथपि कात्रेवापायाविष्टे· सर्वाते २५

तथा प्रयुक्तमकेपरंपरप्यादेविद्धेदामावात्तथैव पठनीयः । एवं तु होमिष्यत्वा सुभगासौ भगायेत्यत्रापि विद्वारो
स्ति । अन्ये त्वपि मेत्रेषु विसृदशनादृश्यते । तथा आप्यायतो ध्रुवा ह· यमाद्रुतितद्व्याख्यायां दकारद्व
ले भकारपाठः । एवं चानेनत्वाहरवाणां किंव्याख्यायो मंत्रः । केनाभिप्रायेणासूत्रकृतैव विधः
पूर्वी पद्यांनतद्धितेन ताननामीयो । अपि च पाठान्तरे येन व्याख्यानियौल्वे नव्याख्यान्तरे येन पाठनिर्दे
पः । पयामपाग्नेवर्चं इन्द्राग्निमें त्रेपक्ष्यरव्याख्यायां तु न्वेषु षेमेति पाठस्तद्व्याख्यापरा वा । मंत्रो न तु
पत्रतन्नवंपुषेमेति । एवमीष्कात्रमेदे आम्नाय एव शाखाभविष्यतीत्युतिपरं पर पाठ [illegible] क्रेपा
प२२व१ नू । पूर्वैरेतानं तु आसादनपक्ष एव नानासादनपक्षे । दृष्टार्थत्वात् । परं त्वेतत्क कोसेमन्तेमि
प२२व५ त्कयेष्टम् । इडावदाने । इडोपंचावत्ता । तथाविहृतौ । अथेडामेवेर्वाघृतमिड्रसवद्धनितशब्दे पार
नाद्वदानधर्मः । अत्रैकैकस्मादृत्विगातो मध्यात्पूर्वार्धाच्चावदानं प्रक्षिप्य भवन् रस्मादूर्ध्वं विशेष्या

मि·भा·

२६ स्थं न समानप्रदेशानां प्रगणपदद्वहानां इड८ समवदाय प्रतिप्रस्थात्रेति प्रतिप्रस्थितेि तत्रापि प्र
तिप्रस्थाता माह नैष पप्रस्थाचैद्विरम्येव घनोतिश्रुतेः। अत्र माह मौ वहानेरव मौस्पक्रमस्य
प२२व१ दर्शनाम्न्। षड्वंतेतु आवयवाधाभावेन सैतशाद्धन्वालावहान धर्मः। व्यवकुं सामान्यात्। वर्हि ~~यस्येममी~~
संवेधात्वान्वाभक्तिमात्रमेतदृति। अतएव न प्राचीनावीतित्वं। संमए ये लिखुनिस्मा पञ्चत्व
धापित्वम्पइत्यादिनालेपमार्जनादिन अपित्र्यकर्मत्वात् न प्राचीनावीतितादेः प्राप्तिरिक्षैवा।
अभिप्रवनमात्रेण चरुद्विपन्नं पितृत्वेचनांगीचकार सूत्रकृत्। येन प्राशित्रहानोत।ः अपाय्य
प२३व३ शीनं व्याजहार। उपहूतोयं यजमानइति। तदु हस्यां देवपत्न्या यामिमृक्ष्यमाने मयीदमिति जप
ति संप्रदायः। कर्के तूक्तं भूय इह विष्करणाइत्येवं मा घा शीघ्रार्थेन माशासनात्। अत्र यमाह।
यद्यपि भूय इह विष्करणाउपहूत इत्यत्र प्रकीर्णपाठो वैदिके होत्रे नास्ति नागैर्दिके तथापि २६

२५

मि·भा· नेचविध्यभावादुपेक्ष्यायस्तश्रुतौ अवांतरदिकु संस्तवः सचतुःसंख्या सामान्येनाप्युपपद्य
त एवेतिन विधिकल्पनापि। यद्यत्रापि कथंचिद्विधिरभविष्यत्तदा अवांतरदिकुत्वाक्तिमास्यां न
इतिवदत्रापि सूत्रकारो वदिष्यदेव। ग्रास्वांतरेपि न। अवांतरदिक्षु कविधानमस्ति। अवांतर
दिकुसंस्तवोपि प्राचीस्कुस्यरवंड नेविद्यते नबर्हिष्यादेराइति। अत्रापि। अत्र प्राचीनावीती
स्यादिना पेक्षितमेवान दक्षिपितृणां भाजने नोनिश्क्नेः। वास्तवं पित्र्यकर्मत्वाभावात्॥ छ
ध्याजिनग्रीवा एवावकृत्य प्रस्तानयति प्रतीनाह भाजनमिति॥ तथा सहितेषामिंद्रस्य जनं
भवतीति वत्। पित्र्यकर्मधर्मो हि प्राचीनावीतिता न पित्र्यधर्म इति॥ पित्र्यमंत्रधर्मत्वे श्रुंधं मंत्र
तां लोकाः पितृषदनाः स्वावपिस्यात्रादेवोपि तद्दत्र पितॄणां भाजने नेति। अत्राप्याख्यात॥
किंतत् पितृमोदीयतेनेत्याह॥ किंतर्हि चतुःसंख्या

॥२५॥

षड्विंशानि पञ्चस्त्वमिदं शोधपर्यंत्रिनीयवत्स्यात्तत्प्रक्षेपप्रमाणादिः औचित्यात्केनचित्प्रमाणेन । तथा हि । अग्ने
प्राशनविधानात् । प्राशास्यकेवलरूपत्वादिति । एवं पुरुषभागोपि । केचित्तु षडवत्तमपि त्वेकवचनाद्द्वावत्तं तु अग्नी
षोभागइतिसंप्रदायश्चैकमेवात्राग्नीत् भागं कुर्वीतेति । द्विधाकृत्वाप्राश्नंतिप्रदेनेति । कर्कोपाध्यायेनमेवा
ग्नीध्रभागेउपर्यंतरइतिलेखनात् । अर्थान्तरेण प्रमाणं तु सूक्ष्ममेव । होतृ शास्त्रे पंचानामपि युगपत्प्रा
शनाविधानात् । व्यतिरिक्तदेशाइतिकर्कः । अस्याशयं देवपदस्तो । ध्रुवाग्न्यस्यापि विदधातीति कर्क इ
त्युक्ते । अपरे तु शमपहोष्य इति पयस्यापस्य शीर्णविषवतइस्यत्रसंस्कारत्वाच्चातिरिक्तइतिकर्कले
वध्न खनादैवाया असंस्कार्यत्वात् भूमावेवविधानमाहुः ।। अनंतोपि भूमावेव निधानमिति कर्काशयमा
हाःसंप्रदायश्च । तथा । इदं ब्रह्मणः । इदं होतुरिति कर्कोक्तेः ।। नपुंसकनिर्देशः खंडाभिप्रायेण
भिन्नांशकल्पखंडेवापुंसीतिकोशात् ।। तथा चापस्तंबः ।। तं यजमानो व्यादिशतीदं ब्रह्म
णइदं होतुरित्यादीति । अत्रापि यथोचितमध्याहारो युक्त एव । अत्रांतरादिष्टं निधा

न कश्चिद्विरोधो पर्यसारूप्यात् । अनउभयमनेसंगृह्य जाहोपहूतोपे यजमानइत्या
हाविति । एतस्य सकलस्याप्याशासनरूपत्वात् । शेष्वपूर्वैरोगेतिप्राश्लिष्टपाठग्रहा प२३व
प । इदं च परिग्रहणमध्वर्योरेव । यजमानभागे नसहसंबंधात् । तस्य च नित्यत्वमध्व
र्युकर्तृकत्वादिति । वस्तुतस्तु चतुर्धाभागपरिहरणवत् स्वामिनोएवपूज्यत्वे । इति । प्राप्रान
मपितद्वदेवइदानीमेवपुज्यते । लोकोत्तरस्यस्वशाखायामनुक्तत्वात् । उक्तेचककैरांपप्रकारोपहार
तादृश्यात् । भक्षार्थं दूरत्वमिति । द्रव्यसंस्कारत्वाच्चेति । अनरत्वोपेक्षितोभक्षणोकाकुउक्तत्वाद ला
उ वासंप्रदायस्तु चतुर्धाकरणोपयोगिचतुर्भागसमर्पणोभक्षापं । अत्र तु भागपरिहारइसेवंवृक्त
लोकोत्तरेपिभक्षं सूत्रयति । अत्र न दानविधिः । तथा । यत्स्तंबः सर्वाणिपुरस्कपूर्वाणि दाना
नि । सर्वाणीतिवचनात् । भिक्षापुरकपूर्वैर्वदेत । यथाश्रुतिविहारे । विहारेयज्ञक

२७ मेणोपानिदानानिवरद। शिरसा दीक्षितानि पथाऽस्त्येव नोदकपूर्वीणि। मैयोपीति। प२३व९
पत्नी चरुः शालीनौ सौमिकसूत्रात्। न्यायस्यानुत्पन्नत्वेनात्रापि स्ववचनात्। न च
न्यायेऽपि तत्पैवं कर्त्तव्यमिति वाच्यं। साग्नेरानाद्दशाग्रमक्रमाभावात्। प्रधानं स्वामीफ
प२३व८ लयोगात्वे कथं चनाधु। एकवचनसंबंधं चपत्न्यानुभवतीति वृत्तो पापत्नीयमथ्यीतद्
प न्यत्र कर्त्तृत्।४। वैश्वकैप्रगाग्दिति द्वंद्वसामर्थ्यात्सौमानीपस्थाहेतिर्मंत्राभावेऽपि च प२७व३
प२७व४ स्वाहाकारेऽस्येवेति कर्त्तृत्। अग्नेरग्नीषोमयोरिति। उपांशुयाजे धुवे अग्नाग्नीषोम
पोस्कन्नं त्रेतोद्वारणेगुलसभेदाभावादिति कर्त्तृत्। परिधीनिति। न चात्रयूपमहावी प२५व२
रवत्स्वंजने। साधनात्वत्वात्। अदृष्टार्थत्वात्। मूले चिति विशेषानुपदेशात्। द्व प२५व३
प२५व५ पो मूलसन्निधानाच्चेसर्पः। उत्कर इति प्रक्षेपदृष्टि। विध्नति स्थाने कृतेति। स्थाने च सर्वे २०

षामिति रिक्तानां सर्वेषामुत्करः। उत्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति श्रुतेः। श्रुतेः स्रुक्
प२५व६ संमार्जनवत्तत्रैव प्रसंगे पोषकः। अग्नेर्जुष्टामेनमिति। जुष्टामित्यादि सप्तमीनिर्देशा
त्तत्रस्यैनैवमस्तरव्यापारेणांजनमिति श्रीअनंतः। अग्नौ होहो। अंत्रपघपितरणामित्स प२५व९
ध्याहतं पुम्यते। तथाप्येवंविधमध्याहारेंक कोपनरोचनदूतिवाभानिपेनप्रतिष्ठेति वृषा
त्र द्विसर्केचित्क्रियापपदासदंतरमध्याहरंतिनत्वनर्पुल्कमणुकंवेत्फवा चेति। आ
चारात्। आत्मापलोधतिबुद्धिः स्वभावोत्रसव वर्षावेस्मरः। वशवात् क्षेत्र जाइति
। स्वामीवर्षाशरीरमिति सरवत्। अन्येषामात्मनासंभवादत्र शरीरवचन आत्मा। प
थान्यत्रनोपस्पशेस्याधिप्रात्मानाविति। अन्यत्रापि सर्वत्राओं नेगोपायेत्सूपरीवृत्ता तो न त्मा
नां तर्हिधीत्ते तिमंत्रानिपमेप्राप्ते चैष्णुष्मा। अग्नेसिचक्षुर्मेपाहीति। मंत्रैकवाक्यतापा च स्तु प२५व१

र्वचनः एवंच च क्षुरालंभनं प्रक्रमितं वा भाति यथा चम्पप्राणान्संमृशतीत्युक्तेऽपि मंत्र
लिंगाद्धाहूर्वौघमभिमर्शनमिति। उक्तंच। सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेप तविशेषतइति
। पशुचोदनायामनियमोऽविशेषादिति षष्ठाद्याधिकरणे पशुमालभेतेति विधौ श्रुतः
पशुशब्दः मंत्रवर्णात् छागेऽुपसंहृतोपयेति। यथ अनुयाहिमां पञ्चमन्यामिन्यागदं मंत्रार्थप
पीलोचनेनापिदेहमात्र वाचकत्तोपलभ्यते। नविशेषांगवाचकत्वंनत्राचारणत। सहृ
दयमेवाग्नेऽभिघारयति आत्मा वै मनो हृदयमिति हृदये नसामानाधिकरण्याद्धृदया
लंभनमिति। किंच। अपूर्वमपिमंत्रलिंगमनुष्ठापयेत् किमुतविशेषे व्यवस्थापनमि
ति। यथा चात्वाले मार्जयंत इत्यत्र विध्यनुक्ता आप्यायो मंत्रा अनुष्ठेते॥ कर्मप्रदीपे॥
पित्र्यमंत्रानुद्रवणेऽआत्मालंभे धमेक्षणे इत्यत्र नाभेरधो दक्षिणहस्तेन देहस्पर्शं कु २८

त्तितद्धि काकस्याहानेन विशेषपरत्वे वक्तव्ये। नचचतुःक्षुरान्नानमवतीति वाच्यं। अत्रवीने
वहुर्वाभिर्भ्रुवमस्तु वैश्रवेति श्रुतेः पश्च भुवितिष्ठन्तित्यादिश्रुतेश्च। अत्रपरिधीनत्प्रह
रतीत्युक्तेर्नतिष्ठन्तिक्रिया। समिधआदधातीतिचोदनाभावात्। तदुक्तं। तिष्ठन्समि
धआदधातीतिश्रुतेः। इदं विश्वेभ्यः। अत्रमंत्रे विश्वशब्दो विश्वदेवपरः। सत्यासत्स
भामेतिवत्। सर्वे विश्वेभ्यो देवेभ्यः संप्रतिगृह्णातीति एव तु वैश्वदेवं करोतीतिश्रुतेर्भागजु
हुमुपयातिकृत्वा। उक्तंचैतत्। स्रुचौ प्रगृह्णातीत्यस्य सार्थकत्वात्। अत्र स्वाहा। तन्नस्वा परपव१
हावाडितितच पाव षट्कृतं हुतमेवषट्स्यैनभवतीति हुंकारस्यवषट्कारस्थाना पा
परपव१ पन्नत्वात्सहपश्वादाहोमः। पत्नेनमश्च नउपे। यथानीदंकर्कसंप्रदायपयोनेस्यष्टमु
क्तत्वाप्य धृष्टेरेवकरणे मंत्रत्वात्। उक्तमेवेदं कर्केण स्वाहापीलेमनेधुतिन्तुन
परपव१ रुक्तं। अधिकर्द्दनमिति वेरमस्मै प्रपद्यन्तेधर्षस्तन्नतिगृह्णीयात्स्याप्नावस्थापनात्। होतु

प२६ व३ हैर्लेपं चावत्तां। आज्यं पाणितलेऽवदाय पीते उभयहूयसर्वं प्राश्नीयादित्याश्वलायनसू
२९ त्राम्। एवं कृते पिशाप्यं न भवतीत्यंतेवेति सूत्रार्थः। संगच्छत एव विशेषानवगमात्। प
तु संप्रदायप्रवृत्तौ आज्येनेडाकरणं पूर्ववदीति तत्पूर्ववदिति पंचावत्तामित्यर्थः।
पाजुर्वैदिकादिहोत्राभिप्रायेणवा। साधारणपांनयापार्थमन्वारंभ इत्यश्रीअ रे
प२६ व६ नंताभिप्रायापात्नान्वारंभ इत्युक्ते। सर्वानुक्रमेः। अग्नेर्दध्वापोगार्हपत्ये अग्नपेद
क्षिणाग्निरित्युक्ते॥ शाखांतरे। अंडविलापद्धतौ अग्निरेव निर्गुणो देवतोक्ता। नि
प२६ व८ र्कस्यैवेति। अत्र कर्कः। सर्वेनावन्येति। अत्र समावर्तनविधानशास्त्राभावादती
त्यनिष्क्रमणप्रज्ञापनार्थं। ततश्चयदि पूर्वं दक्षिणेन गार्हपत्यं प्रविश्यदैतभ्र
वृत्तिनेतरत्रेति प्रदर्शनार्थं चैतत्। एवंचांतरेण पत्नीगमनेन ततोपि निष्क्रमण
प२७ व१ त्रेयमिति। इदं दक्षिणाग्नेः। सर्वानुक्रमे अग्नेर्दध्यापोगार्हपत्योग्नयेदक्षिणाग्नि २९

रित्युक्तेः। वस्तुतस्तु मंत्रवर्णिकैव देवताश्रुत्यादिवन्नामंत्रान्तर्भूता अग्न्यादिका। न
यादेवता मंत्रावर्णादिति तेनैवोक्तेः। यो वै देवतामग्न्यनुक्तायां यजुः सैव देवता
त्वकल्तेदेवतेति स्कंते स्वपिष्टलेपान् हविःसंबंधिनः पिष्टलेपादूति। तन्नद्द विः प२७ व१
संबंधिसर्वदेवतोद्देशेन त्यागो युक्ततरद्वाभाति। युक्तपक्षस्तु भाष्येणवद्द्वयाः योक्त्रे
प२७ व५ वेप्रमामंचामीति। अत्र कर्कः। चशब्दात्पत्नीवेति। होत्रकतकं विमोचनं तु पत्नय
त्नीनास्तित्यस्यरभित्याशयः। श्रीअनंतउभयोर्विमोचनमाह। तत्र होतुर्मंत्रपाठमा
प२७ व८ त्रमिति सर्वमिषयजुर्षि स्वाहांते होमः पश्चान्मंत्रसमाप्तिरिति। वषट्कारेणवा
वै स्वाहाकारेणवा देवेभ्योन्नंप्रदीयतइति श्रुतेः। मंत्रांतैः कर्मादिरित्येनदन्यपरं।
स्वाहाकुर्यान्नमंत्रांतेन चैव जुहुयाद्धविः स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चान्मंत्रंस

मापपेदितिकर्मप्रदीपाद्युः। इदं च गोभिलोक्ताग्नौ करणाहोममधिकृत्योक्तत्वात्
३० द्वि प्रघपित्रैः षपमेव प्रतिभातितथा पिवाको नप्रकरणं वाधित्वा सर्वविषयत्वैव
प२७व२ प्रतेति॥ प्रणीतानि नयति। अथ प्रणीताद् क्षिणतः पर्दं स निनयतीत्युक्ति
प२७व५ त्कासत्रेणानोपसंहृता ककेणनोदाहृताच दक्षिणेनेविमार्थिःयथा पाणिभ्यां
शेषं प्रतिगृह्य दक्षिणेनांजुनं। मुखलक्षणमायुर्वेदे। ओष्ठौ च दंतमूलानि
दंतजिह्वा च तालु च। गल्लोक्तोगोदिसकलं सर्वांगं मुखमुच्यत इति। प्रागग्रैः प२२व७
प२८व७ कूर्मराणां तु प्रागग्रद्वयेनिक्कीत्। ततोपि। ककैव विप्रतिपत्तिः। प्रथमाध्याये उभयत्र
ततो निर्भक्तदृष्टुचे। अत्र तु पूर्वमंत्रे निर्भक्तदृष्टतरेणतो निर्भक्त इति ब्रवीति। स्वरीति
प्राणिनिष्कविष्टः॥ प्रादुः। निष्कवित्। उभयपाठे पि ईक्षणे इसन्नेनान्वयात्। अ ३०

गत्वा स्वरितिमाप्रमुखईक्षते। किमित्याकांक्षायां मंत्रागतः स्वरितमन्वेति। श्रोत्रस्वत्र प्रा
प्येव। अप्प्रा उ.प्रेक्षते प्राचीहि देवानां दिगिति श्रुतेः। वर्चोहा इत्युक्तिस्तु गोदा गा
मेदेहीत्येवं मंत्रप्रयोगमाह। नासि शब्दे। न चैकवचने च मेघादिनाद्धन्नेस्तूपैसतितु दृ
नेशस्यैव वेक्षणं। तथा च शाद्यायनः। न मोगं धर्वापेत्यादित्वं प्रेक्षमाणो जपेदित्युक्त
वर्ततेदेशेनैवान्तर्हितश्चेत्। अंतर्हितश्चेत्तद्देशे नैव तत्कापि कर्तव्यमित्यर्थः। उदवि
त्सौ। अयं च कात्यशाखापामस्मिन्नेव प्रकरणे स्वाहारहितः पठितस्तथैव पठनीयः
। इदं मे कर्म। अत्र श्री अनेनतः। नतु ब्राह्मणोक्तयायं मंत्रः पठितोतः प्रत्यक्षदृष्टत्वात्ता
दृशएव पठनीय इति। नैतद्युक्तं। नत्रे पंचोदनापाठात्स्वरूपं मंत्रांगं कश्चित्॥ विधानार्थे
गृहीतं न तदान्वयापेक्षितस्वरूपकं। न तावत्पस्वरूपेस्वंकालपास्यविधौपनतः। इत्याद्युक्ता।
थो

मि·भा·

३१ ऽन्तः शाखांतरे मंत्रमाम्नायपठितस्य विनियोगोत्रेति। शाखांतरे च काराच्च शाखा।
क कौष्यमुमर्थं सूचितवानेकश्रुति दूरादित्यिसूत्रव्याख्याने। यतच्छ्रुते मंत्रस्वरूपेन
तात्पर्यमिति॥ ब्रह्मा वेति संमदा पाशपात्॥ ॥ इति श्री मिश्ररत्नेश्वरसुतवैद्य
नाथकृतपद्धतिटीकायां द्वितीयोध्यायः॥ ॥ संवत् १८१२ ॥ ॥

३१

मि·प·

श्रीगणेशाय नमः मंगलेन नुतां नित्यं मंगलामंगलाननां लालयंतीं गणेशानं मंगलाक्षर
१ गीतिभिः ॥ श्रीरत्नेश्वरपुत्रेण वैद्यनाथेन धीमता दर्शेष्टिपौर्णमासीष्ट्योः पद्धतिर्लिख्यते म
या ॥ तत्रादौ परिभाषा आदौ स्वामिनः ऋत्विजां च समस्तानां स्नानाचमनादि ॥ शंस्य स्वोद्गरणं
ते स्वामी शंस्यस्य दक्षिणतो ब्रह्मस्थानात् पश्चादुपविशति प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शालाप्रवे
शश्च दक्षिणद्वारेण सर्वेषां एवं नर्यद्वारेण पत्नी स्वामिनः सर्वमंत्रप्रयोक्तृकर्मसु स्वरं
ऋत्विजां च जपति शब्दे सौत्रमंत्रेपि स्वरयुक्त एव अन्यत्रैकश्रुत्या प्रयोगस्त्रैस्वर्येण वा
मंत्रांते ऋक्साम्नोः संबंधः वचने भावे विरोधे च सर्वत्राध्वर्युरेव कर्ता उपांशुत्वप्रयोगो यजु
षां उत्तरत उपविष्टः दक्संस्थं प्राक्संस्थं वा कर्म दक्षिणहस्तेन च वचनान्यथानु
पपत्तिभ्यां विना [illegible] नर्यशंस्यपोरन्यवापः अध्याहारेण सह मंत्रस्य संध्यभावः
१

स्विष्टकृतः प्राक्तर्वं प्रैषज्ञानं मंद्रस्वरेण ततः इडांतं मध्यमस्वरेण शेषमुत्तमेन हविष्कृत्त्रे
चेत्याद्यपि तेषां सर्वेषामादावोंशब्दमुच्चार्य स्वस्वकर्मारंभः औष्ण्यादिकं च पक्षे वक्तव्यमिति ष्ठं
त्कर्मस्वगम्यत्वाधानादौ मंत्रपाठोपि तथैव सति संभवे प्राङ्मुखेनैव सर्वं स्वामेसुवादौ
एकद्रव्ये वेदोपग्रहः अन्यद्रव्यप्रक्षेपे तु स्फ्योपग्रहः वेदे वज्ने [illegible] द्वितीये च द्रव्ये सति कुशो
पग्रहः जपोपस्थानादौ च कुशोपग्रहः अनेकद्रव्ये चोपग्रहाभावः अशेषास्तु परिभा
षा तत्रतत्र वक्ष्यामः अथेति कर्तव्यता आधानानंतरं अधिकारे सति पैव पौर्णमासीयो
ओन्तं तस्यां कृतस्नानादेः सपत्नीकस्य शालायामुपविष्टस्य स्वामिनः कालादिकीर्तनांते
प्रारप्स्यमानदर्शपूर्णमासांगत्वेन मातृपूजामहं करिष्ये इति संकल्पः ॥ ततो मातृपूजा । पुनः पू
र्ववदुक्त्वाभ्युदयिकश्राद्धमहं करिष्ये इत्याभ्युदयिके चेति इदं चैवैकल्पिकं । ततः प्रारप्स्य

भि॰प

२ मानदर्शपौर्णमासांगत्वेनान्वारंभणीयेष्ट्याहं यक्ष्ये इत्युक्तान्वारंभणीयोद्धरणादि
कर्मापवर्गान्तां पुनः कालादिकीर्तनांते ऽहं यक्ष्ये । यद्वा द्विदुर्यागजदुरितक्षयार्थं उत्पत्स्यद्
दुरितप्रतिबंधार्थं वा त्रिंशतं वर्षाणि यावज्जीवं वा दर्शपौर्णमासाभ्यामहं यक्ष्ये इ
ति संकल्पः तंत्रं वैकल्पिकपदार्थावधारणं अत्र दर्शपौर्णमासयोर्मा ग्न इति मंत्रे
णान्वाधानमित्यादिकथनेन । अथवा सर्वपक्षे प्रथमप्रयोगस्य द्वितीयप्रयोगे वा मया चा
वधारिताः स्वपदविकल्पेषु शेषस्यादिपुकरणमकरणं वावधारितमिति संक्षेपः पक्षद्वयेऽपि
पद्येवान्वारंभणीयान्तं ततोऽग्नीन्विहृत्य शेषस्यापर्वयोः पंचभूसंस्काराः उभयत्रोद्धरणं च
संस्पर्शपूर्वकमेव स्वामिनः पत्न्याश्च स्वस्वस्थाने उपवेशने । अथाग्न्यन्वाधानं तत्र संप्रदाया
त्वद्द समिधो गृहीत्वा ममाग्ने वर्चो॰ जपेमेति शंस्ये तिष्ठन्नेकां समिधमाग्न्याधाय तू

२

ष्णीं द्वितीयामादधाति एवमेव नर्पाप्यर्पयोः मंत्रश्च शंस्यं पश्यन्यदनीयः एवं प्रत्नन्यपः प्र
णेष्यामीत्यादिश्रुत ब्रह्मादिसमिन्नादेशमात्रो रक्षलतादिमयीच महाव्याहृतिभिर्वी अग्न्य
न्वाधाने तत्र भूः आदधामीति नर्पे भुवः आरक्षामीत्यपपर्वे । ॐ स्वः आदधामीति शंस्ये द्वि
तीया सर्वत्र तूष्णीं अथवा नर्पे शंस्याथर्पे प्रत्नं समीपगपद्देहे समिधावादधाति इदमग्न्यन्वा
धाने स्वामी वा सस्वरं कुर्वीत आकर्मसमाप्तेर्मां त्वमै व्रतवर्जयामीति संकल्पः केशानां
श्मश्रूणां च वैवपनं शिखावर्जं ततो न्हो द्वेधा विभक्तस्यापराभागे मायाद्विवर्जितं घृतप्रुक्तम
न्ने दंपती अश्नीतो तत्स्यासति सामर्थ्ये ततः स्वामी नर्पाप्यर्पयोरंतराले नगत्वा परेणश
स्यं प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नपउपस्पृश्याग्निं पश्यन्सस्वरं ॐ अग्ने व्रतपते॰ नामिति पठति इद
महं॰ मुपैमीति वा ततः शंस्यदक्षिणाग्न्योरंतरालेन वागत्य स्वास्थाने उपविशति इदं सस्वर

मि·प·

तत्पूर्वं कर्मांगव्रतमाव्रतविसर्गात् ततः सायं स्वयमेवाग्निहोत्रं हुत्वा आरणयवृक्षाणां
३ माम्नादीनामरण्योषधीनां श्यामाकनीवारादीनामश्नीयाद्वा शेस्यगृहे नर्यगृहे वोत्तरतः
शयीतो स्तत्नापो भूमौ स्वस्तुकदिक्शिरस्तस्मिन्नेव विहारे प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा उदिते सूर्ये
ब्रह्मवरणादि सप्रश्नेत्यन्नतिपद्येवोदिते सूर्ये उद्धरणादि तदा प्राशनानि यमाभावः। ब्रह्म
अ वरणौ होतृशंसस्य दक्षिणतो वरणादि पञ्चदारुनिर्मितस्य कुशास्तृतस्य ब्रह्मासनस्य स्थापनं
विहारादुत्तरत उपविष्टे प्राङ्मुखे ब्रह्माणं स्थापेदुदङ्मुखः यजमानोऽन्वाहार्यदक्षिणेयोर्गोमास
कर्मणि भूपते वृणीमह इति स्वरप्रकृतपाठेन ब्रह्माणं प्रार्थयेत् अहं भूपतिरहं ब्रह्माहंम
उच्चारणमिति ब्रह्मा स्वरयुक्तं पठेत् वाचस्पते यज्ञं गोपायेति स्वामी गोपायानीति ब्रह्मा
ह ब्रह्मान्यापाहवनीयं पूर्वेणापरेण वा मार्गेण स्वासनं प्रतिगत्वा तद्दक्षिणतः स्थित्वा अहे

दैधिषव्य कोरेनेहृत्वासने पश्यति ब्रह्मसदनात्तृणमादाय निरस्तः परावसुरिति तदुत्त
रतो निरस्येत् तत इदमहं पृथिव्या इति तस्मिन्नासने शंस्याभिमुख उपविशेत् अत्र वा ब्रह्मो
पापने स्वामिनः स्वा[illegible]सने उपवेशनं। अध्वर्युर्नपोद्वापश्चेदुपविश्य सव्यहस्तस्थं चमस
सं दक्षिणेनापूर्य नद्या उत्तरे निधाय भूतं त्वा भूतं करिष्यामीति चमसमूलमालभ्य ब्रह्म
न्नपः प्रणेष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छति प्रथमस्वरेणोंकाय यजमान वाचं यच्छेति यजमाने
प्रसादत् इत आरभ्य हविःप्रक्षेपान्तं वाग्यमने प्रणय यज्ञं धेही सुपोणुपठित्वा ॐ प्र
णयेति प्रथमस्वरेण पठितेन ब्रह्मानुज्ञातः शंस्यादुत्तरे अदूरे एव समन्तपावेदिदे शं
परिस्म्नकत्वायुनक्तिः क्तिइति निरध्यात्। अत्र स्विष्टकृतः प्राक् सर्वप्रैषजातं प्रथ
मस्वरेण ज्ञेयं। ईशानादि उत्तरान्तं प्रागग्रैश्चयणैर्दर्भैः पांसुपरिस्तीर्य तेनपीयपाव[illegible]ये

मि॰प॰

५

वमेधपरिस्तरणुयात् । स्वामी अध्वर्युर्वा नैर्ऋत्यां आहृत्य रेणासंस्पृश्यन्नुदग्र एव उत्तरेण वेदिं द्वन्द्वं
न्यञ्चि कंसंन्यञ्चि पश्चिमे मध्ये इति रीत्या पात्राण्यासादयेत् । शूर्पाग्निहोत्रहवण्यौ स्फ्यः कपाला
नि शम्या कृष्णाजिनं उलूखलमुसले दृषदुपले अथ प्राचीप्रक्षेण एवोत्तरे पात्री पवित्र
छेदनानि पवित्रे उपवेषश्च आज्यस्थाली उपसर्जनीपात्रे कुशमुष्टिः अन्वाहार्यपात्रं वेदि
तृणमग्निश्च पौर्णके स्रुवश्चाग्निहवण्य स्रुवध्रुवा सन्नहनानि षड्दानानि प्रक्षेपरिधयो विधृ
तौ च । आज्यं पुरोडाशपात्र्यौ च कुशास्तीर्णं होतृषदनं श्रृतावदानं च हविष्याप्राशि
त्रहरणे च द्वादशप्रस्थनिपरिमिता अन्वाहार्यतण्डुलाः अन्तर्धानकटश्च । लौकिको दकपूर्ण
नं पूर्णपात्रं कर्मापवर्गे समिच्च पक्षे आज्यं पुरोडाशपात्री च पुरोडाशपात्री होतृषदनं
चैवमादि द्वंद्वं तत्प्रकारेणानेनैव पात्राणि युक्तानि निधेयानि लोकप्रसिद्धेः । अथ तर्प

सपश्चान्मागमस्पर्शं निधापनं हुत्वा रतः प्रोक्षणीपात्रौ च निधापनं च हविष्या न्यक्षिप्य । कर्मणो
वा । अग्नौ हृदि देवानुग्रहपद देवशूर्पे अग्निहोत्रहवण्या हविः प्रक्षेपः कार्ययमनं । उलूखले हविः प्रक्षेपाने प्रत्यु
ष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति निष्टप्तं रक्षः इति वा तेषां प्रतपनं सहैव प्रणीतानां कोपशोने उर्वन्तरिक्षमन्वेमीति द
पात्रीं प्रतिगृह्य तदुत्तरतः उपविश्य पात्र्याम् अग्नेस्तिस्त्रं हस्तेनालभ्य धूरसि धूर्व । विष्णुस्त्वाक्र
मतामित्यनेन जपेत् । देवानां तापभवे तिहविष्याः स्थ इति अपहतः रक्ष इति हविः शुद्धं प्रलितं त
एवादि वर्हिः प्रक्षिप्य । अविद्यमाने पिष्टे नेन मन्त्रेणाभिमर्शनं उदकोपस्पर्शनं पृच्छ तां पंच
निरुप्य हविष्यानालाभे पात्रीनो हविष्यान्नं भिन्नानुसमीं गृहीत्वा देवस्य त्वा गृह्णामीति मन्त्रेणास
कृद्ध हस्तधनं शूर्पे स्थितानामग्नित्रहणपात्रे प्रक्षिपति । एवमेवापरद्वयं प्रक्षिप्य तूष्णीं चतु
र्थं प्रक्षिपेत् हवनीपूर्णा चेत् शूर्पे प्रक्षिप्य प्रक्षिप्य गृह्णीयात् । ततः पूर्वोक्त शूर्पमध्ये प्रक्षिपे

हो

नं एवमेव देवस्य त्वा अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामीति मंत्रेण चतुर्थं तूष्णीं गृहीत्वा शूर्पे आ॰ गने
पादुत्तरतः प्रक्षिप्य भूताय त्वा नारातये इति परिशेषयामीति पात्र्यां स्थं परिशिष्टं अभिमृश्य स्वरभि
विख्येषमिति प्राङ्मुखो वेक्ष्य दृं॰ हंतां दुर्याः पृथिव्यामित्युत्थाय उर्वंतरिक्षमन्वेमीति शूर्पे
ण प्रतिगृह्णेत् अपणस्य पश्चात् पृथिव्या इति शूर्पस्यमेव सादयेत्। ततः प्रणीतोत्तरत उप
विश्य समप्रमाणे साग्रे ऽनंतर्गर्भे कुशपत्रे प्रादेशमात्रे विहाय अधिकं मूलभागे त्रिभिः
कुशपत्रैश्छिनत्ति पवित्रे स्थो वैष्णव्या[illegible]विति मंत्रेण त्रीणि चैवं विधानि अनूहेनैव मं
त्रेणाछिनत्ति। प्रणीतोत्तरतः स्थापितापो हवन्यां प्रणीतोदकं प्रक्षिप्य ताभ्यां पवित्राभ्यां उत्त
न उत्पुनाति सवितुर्वैभिरिति। ततस्ते पवित्रे प्रोक्षण्यां निधाय प्रोक्षणीः सव्यहस्ते निधाय द
क्षिणेन सम्मह तस्फ्यावप्रोक्षणीमुद्दिंगयति देवीरापो॰ नूर्पे इति प्रणीतोदके ततः प्रो

क्षणीः प्रोक्षितास्थेति प्रोक्षेत्। हविः समीपे गत्वोत्तरत उपविश्य। ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामीति
ब्रह्माणं पृच्छेत्। ब्रह्मा प्रोक्ष यज्ञं धेहीत्युक्त ॐ प्रोक्षेति पूर्ववदनुज्ञातः ततो हविर्ग्रहणा
पाः सव्यहस्तस्थितापाः सकाशात् हस्तेन प्रोक्षणीः समाहाय। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षा
मीति शूर्पस्थं आग्नेयं हविः प्रोक्ष्य पुनस्तया अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति अग्नी
षोमीयं प्रोक्ष्य प्रत्येकं पात्राणि प्रोक्षयेत्। अथ आग्नेयाग्नीषोमीयकपालगणयोः प्रत्येकं
प्रोक्षणं तथा पुरोडाशपात्र्योश्चेति प्रत्येकं दैव्याय कर्मणे॰ मि ततः कृष्णाजिनोलूखलमुसल
शम्याहषदुपलशूर्पपात्र्युपवेषकपालानि तत्राग्नेयकपालगणं प्रोक्ष्याग्नीषोमीयकपा
लान्येवं क्रमेण प्रोक्ष्याज्यस्थाल्यादीनि पश्चात्सादितानि प्रोक्ष्य प्रणीतानां संस्थानतले प्रोक्ष
णीर्निधाय शर्मास्तीति मंत्रेण कृष्णाजिनमादाय नपर्णोत्तरत उपविश्य एवं कृष्णाजिनमेवा

६

नीय अवधूत· रक्ष इति सकृत्कंपयित्वोदंचं स्पृष्ट्वा अदित्यास्त्वगसीति तत्कृष्णाजिने नर्याद्
तरे प्रत्यक् शीर्षमुपरिलो ममा गमुभाभ्यां हस्ताभ्यां स्तरणाति तत्र सव्यहस्तेनाविमुक्ते एव
कृष्णाजिने उलूखले निदधाति अद्रिरसि वानस्पत्यः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु अथवा ग्रावा
सि पृथुबुध्नः प्रति· खेत्त्विति मंत्रेण अग्नेस्तनूसि· वाग्हृतामीति मंत्रेण शूर्पस्य सर्वं ह
विः शूर्पेणैवोलूखले प्रक्षिपेवाचं विसृजते विष्णुरित्याद्युच्चारेण अध्वर्युर्यजमानश्च।
व. ह ह्म्खासि वानस्पत्य इति मंत्रेण मुसलमादाय परस्पूदं· शमीष्वेति उलूखले निधायकं
दूनेकुर्यात्। हविष्कृदेहीति त्रिराहूयपत्नीमग्नीधं वा अत्र वाध्वर्युर्यजमानयोर्वाग्वि
सर्गः आह्वानकाले एवाग्नीन् शम्यया द्दिह्षदं आहंति सकृदुपलां कुक्कुटोसिमः त्रे
णेति प्रत्याहननमंत्रः ततोग्नीत्पत्नी वा यावत्त्रितुषं कंडयति अग्नी नवर्षवृद्धमसीति शूर्पमा

दाय प्रतित्वा वर्षवृद्धं वेत्त्विति उलूखलस्य हविरुलूखलेनैव शूर्पे प्रक्षिपति सर्वेरे परापूतं॰
रक्षः· नयइति निष्पुनाति उभाभ्यां हस्ताभ्यां प्रसिद्धे ऽहके· स एव वा सर्वो विविनक्तु इति तं
डुलान्करणं अप एव करोति अध्वर्यु अपहतं॰· रक्ष इति सर्वान्तुषान्। कं विविनक्त्येव
तिउर· शूर्पेणैव स्फ्योपग्रहो हविष्यान् पात्र्यां प्रक्षिपेत् देवो· हिर· पाणिनेति तान् दृष्ट्वा
उपांशुस्वरादृषिगुत्वं पठेत् फलीकरणकणविमोकस्तुदुरत्रयं कुर्वीत् ततः कंडन शूर्पप्रक्षे
पविवेकीकरणनिधानरूपं केचित्प्रतिपर्यायं देवेभ्यः शुंधध्वमित्येतावन्तमंत्रेणकंडनं
कुर्वंति द्वंद्वं चनुर्थी फलीकरणं पिष्टासादनपक्षेनिवर्तते पत्न्यादिकर्तृकं कंडनं अध्व
५ र्युः पेषणं अग्नीत्त्रोपधाने प्रयोगं नकुर्यात् ततः अग्नीत् धृष्टिरसीत्युपवेषमादाय नैर्स्थवे
श्रौद्दपविश्य स्फोपग्रहः अपाग्ने· सेधेतिनेनोपवेषेण नैर्ऋत्यैस्थितानंगारानून

त्रैवष्ट्राध्येप्रेरयति। आदेवयजं वहेति प्राकृप्रेरितां गारं मध्यादेकमंगारं स्फो· कपालो
पधानयोग्ये रिक्ते देशे आ·नेयं ध्रुवमसि· व धायेनि तदुपरि दुतानमेककपाले सव्यहस्त
स्तहितेन दक्षिणहस्तेन निदधाति अभिचरन्भ्रातृव्यपदस्थाने अमुकस्यवधायेति
शत्रोर्नाम गृह्णात् नरेवोदकंस्पृशेत् सव्यहस्ते मार्दे श्निन्याधत्त एवकपाले अग्नेः
छेति श्रंगारं निदध्यात् धरुणमस्य·धायेतित्तस्य पश्चाद्द्वितीयमुपधाय तदुपर्यंगारं नि
दधाति एवं प्रथमस्य पुरस्तात् ·नेयं सांगारं धर्त्रमसि· वधायेति। प्रथमस्य दक्षिणतस्तथै
व चतुर्थं विश्वाभ्य इति। चितस्योर्ध्वचित इति चतुर्थीमुर्वपं च मेचैवं चतुर्थ्या दपरं षष्ठं सर्वे
षामुत्तरतो द्वे प्राक्संस्थे एवं चितो पर्यंगारं निधायं सर्वत्र मेत्रवत् तूष्णीं वाष्टमप्रभृतीनां
निधानं एवं मेकादशकपालान्युपदधाति तस्याश्चितेरुत्तरतोग्नीषोमीयस्यैतैरेवमंत्रैः

तत्र चत्वारि उपधाय चतुर्थ्याः पूर्वमेकस्य कपालस्यान्तरं परिशिष्य तपोरंतरे षष्ठं चतुर्थस
पश्चात्सप्तमं तस्य पश्चादष्टमं सर्वेषामुत्तरतः प्राक्संस्थानि त्रीणि सु· भृगूणामं· तप
ध्वमित्यंगारैरभ्यूहनमाग्नेयस्य प्रथमा चितिः ततो द्वितीयस्याः वज्रो· मध्यमात्तापि पूर्वतो दक्षि
णं तदनुपूर्वेप·श्चिमे पूर्वसंस्थमुभयंनिधीयतामुत्तरं चवस्तुसंस्थपाचिते १ मध्येपश्चान्मू
र्वतोदक्षिणोत्तरस्तात्पूर्वेस्याप्तयोरंतराले दद्यात्पश्चात्तस्यपश्चादुदग्ग्रान्पूर्वंपूर्वे त्रीणि
चैवोत्तराणि २ इति संग्रहः कश्चित्तु। विश्वाभ्य इति दक्षिणमुपधाय तस्य पश्चादेके
तदनंतरं द्वे प्राक्संस्थे तस्य पुरस्तादेकमुपदध्यात् एवं आग्नीषोमीयेपि दक्षिणमुपधा
य तस्य पश्चाद्द्वे प्राक्संस्थे तस्यैव दक्षिणतस्य पुरस्ताच्च द्वे प्राक्संस्थे इसे वक्रममाह अग्नी
देवोपसर्जनीपात्रे प्रणीतोदकमासिच्य तर्पेण कांगारेष्वधिश्रयति। वज्रोपः परेवाग्नीदु

प्रवेशाद्यनंतरैवाध्वर्युः कृष्णाजिनादानादिसंव्योशूर्पकरणांतं पूर्ववत् ततोधिषणासि
पर्वत्त्वि तितस्मिं दृषदं निदधाति दिवस्कंभनीरसीति दृषदमप्यश्माभ्रागे अधस्तादस्यामुद
गग्रामुपगूहति धिषणासि। पार्वत्ते. त्विनि दृषदुपरि उपलामुदगग्रां निदधाति धान्यमसी
ति दृषदि मे तुलान् शूर्पेणावस्फोत्यापगृह्य सकृत् प्रक्षिप्य प्राणाय त्वापिनष्मि उदानाय
त्वापिनष्मि व्यानाय त्वा पिनष्मीति प्रतिमंत्रं पिनष्टि उभाभ्यां हस्ताभ्यां प्रसिद्धेः अस्मि
न्नवसरे ब्रह्मा सादितमाज्यमादायासादितापात्रमाज्यस्थाल्यां प्रक्षिपति महीनां पयोसी
ति मंत्रेण यावत्कार्योपयोगि स्यात् तावत्तदनंतरमेव कुशमुष्टिमादाय वेदोसि. भूपादि
ति संग्रथनेन वत्सज्ञमात्रारूपं वेदं करोति पशुकामस्य दक्षिणावर्तं वत्सजानुसदृशं प्रादे
शमात्रं ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिगुणं अन्नाद्यकामो मूनवत् कुर्यात् ततोध्यान्वावापपात्रे

तृणवृक्षादिनिर्मितेकामनाभावेपि आकारांतराननुपदेशात् एतत्तावाकारमर्वतीति गृह्यका
स्छात्रे रः आपस्तंबपद्धतौ आरणत्विलापामप्येवं तत्रैव वत्सजानुं करिष्ये पशुमान् भूयासं।
मित्यादि कृत्वा चृतत्रैव स्वस्थापयेत् अपिष्टपेषणं वा दीर्घमनुः पाणिनेति दृषदः
सकाशात् उपलयैव कृष्णाजिने पिष्टानि पातयति। चक्षुषेत्वा ईक्षे दूतितानि पुरस्तात्पा
श्रो उदगग्रे प्रागग्रेवा पवित्रे निधाय स्फ्योपः देवस्त्वा भ्यां संवपामीति कृष्णाजिने नै
पिष्टानि पात्र्यामावपति नर्थसप श्रादुपविशेद्वे दिंङ्कोवा स्फ्योग्नीध्रोपसर्जनीरदा
पाध्वर्युर्दक्षिणेनागत्याध्वर्युहस्ते निनयति अध्वर्युः प्रकृताभ्यामेव पवित्राभ्यां तान्नी
पमानाः प्रतिगृह्णाति समाप उ॰ पर्यंतेन तथा निनयनं कुर्यात् मंत्रांते पयाग्रहणाभ
वेत् अर्थान् पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय संपोमीति उदकेन पिष्टानि मिश्रयति समंवि
दे ४

२ भज्य द्वौ पिंडौ कृत्वा पात्र्यां दक्षिणोत्तरौ निधाय इदं मन्त्रेः। आलभे इदमग्नीषोमयोः आल
भे इत्युक्त्वा स्पृशमालभते अभिमर्शनं मंत्रितो वेदेपस्य होत्रस्याज्यमादायांतर्वेहिर्भावधर्मेणा
गत्पन पैस्त्वस्थान स्थितेष्वेवंगारे ष्वधिश्रपति इषेत्वा अधिश्रयामीति नर्वस्पप स्वादुप
विश्या ध्वर्युर्दक्षिणतश्चितौ आग्नेयं अग्नौ कृत्तर [illegible] चिता वग्नीषोमीयं घर्मौ सिविश्वाप
रित्य धिश्रयनः रातत्र्चिति स्थानेगारानपसार्य कार्यं आज्यपुरोडाशयो श्चाधिश्रयणं
युगपत्स्यपास्पेपुः उक्तप्रथाः प्रथनादृत्ति उभौ स्वं स्वं पुरोडाशं यावत्कपालं प्रथयतः अग्नि
षे· सीदिति उपसर्जनीभिरद्भिस्तथैव श्लक्ष्णापनः सकृन्निर्वात्रिः पल्लेपिसकृदेवमंत्रः
ततः पात्र्यौ स्थिता नोपिष्ठलेपानाम पु नयनं पाण्यंगुलिप्रक्षालनेन च प्रणीतानाम्द्भिः
ग्नेरित ९·२श्लो नय इति नयीदुल्मुकं मादा पाज्यस्थाली पुरोडाश परितो भ्रामयेत्

नस्यो ल्मुकस्यानयेरेवप्रक्षेप इति पद्भ्रति कृत्त उदस्पतो· देवस्त्वा· नाके इति पुरोडाशपोरु
परिज्वलितं इध्मेनेप्रक्षिपति प्रत्येकं माभेर्मा संविक्ष्या इति श्रृताश्रृतज्ञाना पप्रत्येकं
आलभते न चैवकृतं पुनरिंधने प्रक्षिप्य पुनरपि मंत्रेणालभते अन्यतराश्रृते प्येवं ए
वेश्रृतौ ज्ञात्वा अतमेरू·भूपादि निर्वेदगृहीतेन उपवेषगृहीतेन वा भस्मनाप्रत्येकमा
च्छादयति सत्स्पाः पाण्यंगुलिप्रक्षालनेपात्रीस्थमेवोल्मुक पात्ता युपित्वा नयस्यो
नरनः पूर्वमारभ्य सस्पाः प्रतसके संपरमसं स्पर्शप नात्रिर्निनयति त्रितापत्वा त्रितयामी
द्वितापत्वा निनयामि एकतापत्वा निनयामीति प्रतिमंत्रं स्वामी च प्रक्षेपाद्य्य वहितका
५ लो इदं त्रिताप्सोनमुमा इदं द्विता· इदमेकता· नममेति त्यागं कुर्यात् नममस्याने त्यजा
मीति अंड विलापहुतिरेकोप स्त्रवस्य चतुर्ला मत्त्विजांभो जन पर्यान्ये द्वादशप्रस्त निप

मि.प ५ पूर्वरापौर्णमासे तु रज्जुः सार्द्धकरैः करैः ॥ अर्द्धपादेन पाशीनेकस्य क्रमतो भवेत् ॥ १ पाशपाशविपर्यासे कः शुल्वे विपर्ययात् ॥ १ तथा द्विहस्ते लक्षणं कुर्यात् त्रिहस्तो मध्यमः शिरः ॥ शिरः पश्चाद्विहस्ता स्यात् द्विहस्ता एकस्य ॥ सार्द्धहस्ते च पाशः स्याद्वेदिः स्यात्पौर्णमासि कीर्तिता ॥ ५ अस्यार्थः शुल्वभाष्ये ॥

रिमितं अन्वाहार्यसंज्ञं अन्नं अन्वाहार्यपात्रे सम्प्रणीतोदके आसादित तंडुलान् प्रक्षिप्य द
११ क्षिणाग्नावधिश्रयति सस्फ्यः स्फ्यं चार्थाय वेदिकरणसमीपे स्थापयेत् अथवा व्रतग्रहणे
५ अपरेणाहवनीयं वेदिं मिमीते तद्यथा वेदेः पश्चादुपविश्य बाहुप्रमाणेन काष्ठादिना पश्चा म
न्निर्माय रत्निमात्रेण प्रत्यालीं प्राचीं मित्वा मध्यसंग्रहीनामग्निमभितो सौ च कुर्यात् परिशि
ष्टे षडरत्निर्द्विपाशाच्च मध्येपं च सुलक्षिता द्विहस्तोंगुलिषड्भे च त्रिषष्टादशकेषु च सार्द्धहस्ते हस्तेषु
च पाशः स्याद्वेदिः स्यात्पौर्णमासिकी १ एवं रज्जुं निर्माय वेदिं कुर्वीत तत्प्रकारस्तु सत्त्रेण प्राचीं
प्रत्यालीं तत् शंकौ पाशौ प्रमुच्यतौ २ षडंगुलगतं चिन्हमाकर्षेत् श्रोणीं दिशं एवं कृते द्विहस्तांके शं अ
कुमारोपयेत् ततः षडंगुलगतं चिन्हमाकर्षेत् प्रागुदिशं ३ तत्रापि द्विकरे चिन्हे शंकुमारोप्य
तं त्यजेत् कृत्वैवं पश्चिमे श्रोणी अंसो पूर्वे प्रसाधयेत् ४ तस्मा रज्जोश्चतुर्थीकमाकर्षेद

७ षट्करश्मातीक्ष्णपंक्तुर्दपुंजराशी ॥ उत्करः कुर्हमास्थियामितिकोशात् ॥ केशिदुक्तौ वर्ततेय स्मान्या
यात् रात्रे हे वीर्गा द्वलीय स्तुवमिति गर्तकरणं आरण्या तंपाजिनासादनेदर्शनादिति पूर्णमीमांसा
यां ॥ ८ ततः प्रादेशमात्रो लेनो कुशगर्तेः प्रकीर्तित ॥ इति तेन ग तीर्थ गा ग्रकुर्ह करणं वाजिनानिष्पानाभावा
द्विति रामचंद्रकृतशुल्वेऽपि ॥ ७

ग्निगां दिशं प्रत्याकृष्य रज्जु[illegible]गे चिन्हे पंचमे शंकुमावहेत् ५ एवमेवोत्तरे भागे आकर्षेद्दा
शगां दिशं पंचके शंकुरस्थापितेषु सत्त्रा णिवेष्टयेत् ६ मध्यसंग्रहप्रकारोपि तत्रैव।
प्राग्निपरज्जुपूर्वार्द्धे तु पश्चार्द्धे पादवर्द्धे वहिः द्विगुणीकृत्वा तां रज्जुं मानेन स्यात्तु शंकौ ७।
१९॥ अंगुल प्रामधेनेन मानेन तथा रज्ज्वाष्टभागपो वायव्युत्तुरीयेण मध्ये नालिखेत् संग्रहो ८
अथवा वेदिश्रोण्योः समो मध्येन तथा रज्ज्वाष्टमा गपा विलिखेन्मध्यतो वेदेर्विस्तरेपो मध्यसं
ग्रहः ९ ततो गृहीतसमप्रमाणैर्वेदिं मिमीते वेदिं परिसमुह्य वेदेः पुरीषं एयां त्रेधा विभज्य पू
र्वं वितती य भागो नरतो वहिर्वेदिमुत्करं करोति परिसमुहनो प[illegible]करा[illegible]शिं करोतीत्य
र्थः ॥ परिशिष्टोक्तप्रकारस्तु गार्हपत्याहवनीययोरंतरं षोढा सप्तधा वा गृहं समं त्रेधा विभज्या
परवितत्नीपलक्षणेन दक्षिणापस्पत ति [illegible] विपर्यस्योत्तरत उत्करः इति अन्योपि प्रका
मि
४ पूः श्रोणि रिति श्रुतेः ॥ तत्तुरीयेणेत्यर्थः ४
५ दक्षिणश्रोण्युत्तरांससमध्यगता रज्जोष्टमभागेनेत्यर्थः ५

मि·प

११

रत्नेनैव। अपिवांतरत्रिभागेन पारज्वापूर्वार्द्धे सम चतुरस्रं कृत्वा श्रोणया मग्निविपर्यसो
नरत्तुत्कररइति। आहवनीयोपर्यावेदिमध्येपततितथाकार्यः ततआसादितनृणसहिते
स्फ्यं दैवस्य·त्वा। आददेध्वरकृतं देवेभ्यः इत्यारापसव्यहस्ते तदुभयं निधायदक्षिणहस्ते
नस्पृष्ट्वा इंद्रस्यबाहुरिति वधइत्यंतं दक्षिणेन हस्तेन स्वरेणपठति। तेनस्फ्येनपृथिव्या
त्माः नोः स्पर्शं नकुर्यादा स्तंबयजुर्हरणात् ततः पृथिव्यैवर्मासीतिततृणं उदगग्रं वेदि
मध्ये [illegible] निदधाति पृथिविदेवय॰षमितिवेदितृणस्याधः। स्तंभमो प्रहरति व्रजंगच्छ गो ष्ठ
ष्ठानमित्यंते प्रहारोद्धृतं पुरीषमुत्करे प्रक्षिपति पुरीषादानादिप्रक्षेपांतं स्फ्यमनिधायै
वकार्यं ततोपाररुमिति पूर्वप्रहृतादुत्तरतस्तथैवप्रहमापः स्पृष्ट्वा पूर्ववत्पुरीषादानेक्षण
प्रक्षेपांते ततस्तूष्णीमेवाग्नीदुभाभ्यां पाणिभ्यां मध्यः पीडयन्परोरिवमापस्तइति। अप

ऊः। ततोद्धस्त· स्कन्निति तदुत्तरतः प्रहृत्य पूर्ववत्पुरीषादाने प्रक्षेपांतं ततस्तूष्णीमेवतदुत्तरत
श्चतुर्थं प्रहृत्य सपुरीषादानादिप्रक्षेपांतं तूष्णीं कुर्यात् ततो ब्रह्मन्पूर्वं परिग्रहीष्यामी
तिप्रथमस्वरेण ब्रह्माणं पृच्छति। ब्रह्मा बृहः· धेहीत्यकंपोश्रुपठित्वा ॐ परिगृहाणेति प्र
थमस्वरेणप्रसौति ततो जुह्वातंस्फ्येनाग्निकोणादारभ्य नैर्ऋत्यांतं पावहापत्रेण·
ह्नमीतिरेखां कृत्वा त्रैष्टुभेन· मीतिदक्षिणश्रोणोरारभ्योत्तरश्रोणिं पावतथैव रेखां कृ
त्वा जागतेन· मीत्युत्तरश्रोणे णरभ्येशानकोणांतं पावद्रेखां कुर्यात् ततो वेदिमूले
स्फ्येनतिस्रोलेखाः प्राचीरुदक्संस्था उदीचीर्वा प्राक्संस्थावा कृत्वाहरत्रिरित्याग्नीध्रं
प्रतिब्रूयात्· ततोग्नीत्ताभ्योरेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्यससेमांचारादुत्करे प्रक्षिप्य रेखापांगप
देवसेस्पृशेत्। ततोवेद्यांस्फ्येनखननं अंगुष्ठाग्रदक्षिणं सर्वतोवेदेः खननमितिसंप्रदायः

ओषधिमूलोच्छित्तिपरिमाणखननपक्षे ॐ षधीनांमूलान्युच्छेत्तवाइतिप्रैषोग्नीधंप्रति तत
स्तादृशंखननंततोब्रह्मन्नुत्तरंपरिग्रहंपरिग्रहीष्यामीतिब्रह्माणंपृच्छेत् ब्रह्मा चवृह
धेहीतिपठित्वा ॐ परिगृहाणेतिपूर्ववत्प्रसौतीति सचप्रसूतः स्फ्येनपूर्ववत्परिगृह्णाति
सुक्ष्मा·सीति दक्षिणे स्योनाचा·सीतिपश्चात् ऊर्जस्वतीचेत्युत्तरे ततःक्रूरंकुरु यज
न इतिप्राक्प्रवणपक्षे दक्षिणसंस्थं स्फ्येनसमीकरोति ततोवेदेरुपरि समीपएव
प्रोक्षणीश्चमुदगग्रांधार्यमाणासुप्रोक्षणीष्वग्नीत्स्फ्यमसुम्याहृत्य चप्रैषानाघस
रेण प्रोक्षणीरासादय इध्मंबर्हिरुपसादय स्रुचःसंमृड्ढि। पत्नीꣳसंनह्य आज्ये
नोदेहीति एतांश्च विकल्पेनाह पत्नीं प्राग्वदश्रनोह्यतोऽनेकपत्नीकेपि पत्न्याः संनहने
पत्नीप्राग्वद्यजमानस्य। प्राक्स्तरणाद्वेदिंनावमृशेत् प्रधानयागात्प्राक्स्तृतानिहवींषि

दाक्षिपूर्वे
परस्फ्येन
सु

चनावमृशेत्। स्विष्टकृदादौतुनदोषः ततोवेदावुदगग्रंप्रोक्षणीस्रुचमासादयेत्।
ततोद्विषतोवधोसीतिवेदेरुत्तरतः स्फ्यमुदगग्रंप्रक्षिपति ततः प्रणीताम्भिर्हस्तौप्रक्षाल्यप्र
णीता अपरेण स्फ्यंनिदधाति तदुत्तरतइध्मं। तदुत्तरतोवर्हिश्च प्रागग्रमेव इध्मंप्रणीता
दक्षिणेनवाहृत्वानिदधाति वेदाग्ननिष्पतिः ततः स्रुवंप्रत्युष्टंनिष्टप्तमिति वा मंत्रेण
तपेत्प्रतप्याप:स्पृष्ट्वा स्रुवाग्रंच्याग्नत्वावेदाग्नेः स्रुवमूलादारभ्याग्रपर्यंतमंतर
तोनिशितोसि·र्ज्मीतिससंमार्ष्टि। ततोदानमूलेर्वर्हिःप्रदेशे स्रुवस्याग्रेदारभ्यमूल
पर्यंतमनिशितो·र्ज्मीति अनेनैवसंमार्ष्टि पुनर्नर्ये समीपमानयत्पूर्ववन्मंत्रेणप्रत
प्याप:स्पृष्ट्वाग्नीधेप्रयच्छति ततोजुह्वामेवमेवसंमार्गादिप्रदानांतं संमार्गमंत्रेऽनि
शितासि·वाजिनी·र्ज्मीतिविशेषः तथैवोपभृतोध्रुवायाश्च। ततस्त्वंपीप्राशित्रहरण

नर्या

पोः ष्टनावहानस्सपुरोडाशपात्र्यो रिडापात्र्याज्यसंमार्गादिप्रदानांतं जलास्तेभ वर्जं
पर्वप्रतपनं तु स्रुवस्यैवाइदं चैप्राशित्राहीनां पेषां पुरागपत्कं मुशकाततेने षां पुरागपत्न् अ
न्यथाभेदेनेति भेदेनैव पात्रीतं मार्गो प्रक्रम इत्यर्थः प्राक् अग्रैर्णी मुत्रानानि वेदे रुन रतो यथा
वकाशं स्थापयेत् ततः संमार्जनास्तकं प्रक्षिपति ओंहवनीयपर इत्येके ततः पत्नी स्व
स्थानउपविष्टां त्रिगुणेन मुंजयोक्त्रेण परिदितवस्त्राद्दहिर्नाभेरधः प्रदेशे प्रदक्षिणं वेष्टय
ति अदित्यै रास्नासीति ततो दक्षिणेन हस्तेन त्रिहितं पाशमुत्तरदेशे कुस्थानीपे पाशे प्रतिमु
चोर्ध्वं प यथा भवति तथा उत्तरलेवं गूहति। गोपायति विष्णोर्वे र्षोसीति न ग्रथिं करोति। पत्नीवु
हत्वेपि वप्रजिपत्नीसन्नहनमिति। ततो वेदोपग्रहणं ॐ ऊर्जे त्वा उद्वासयामीति न यो उ
तर आज्यमुद्वास्याज्यमेव नीत्वा पत्न्या अग्रे निधाय पत्न्याज्यमवेक्षस्वेत्याह प्रथमस्वरेण

सा ःदब्धेः यजुष इति मंत्रेण क्षते अनेकपत्नीकेष्वेकस्याएवेक्षणं। राजस्वलायां न स्
सां प्रस्नातायां चाध्वर्युरेवेक्षते अध्वर्युराज्यमवेक्षस्वेत्यग्नीधाधोषितइति ततस्त
दाज्यं वेदौ प्रोक्षणीभ्यः पश्चात्सादयति। वेदोपग्रहः ततः सवितुस्त्वा रश्मिभिरिति पवि
त्राभ्यामाज्यमुत्पुनाति ततस्ताभ्यामेव पवित्राभ्यां सवि॰ भि रिति प्रोक्षणीरुत्पुनाति। तत
स्तेजो॰ असीति तदाज्यमवेक्षते अध्वर्युर्यजमानो वा। ततो जुहूं वामहस्ते भूमौ वा नि
धाय स्रुवेण स्थाल्या आज्यमादाय जुहूंते निनयति। धेम ना मा॰ सीति। एवं चतुरस्तु वान्
जुहूं गृह्णाति। तत्र सकृत्त्रिर्वा मंत्रः एवमेवोपभृत्यष्टौ जुहूपेक्षया॰ स्य ध्रुवायां चतुर्गृ
ह्णाति सकृत्त्रिर्वा मंत्रः भूमौ निधाय ग्रहणे वेदोपग्रहणादि। एवं गृहीत्वा गृहीत्वा इदं सि
णां स्रेहत्रानःसर्वाः स्रुचो निदध्यात्। स्थालीमपि वेदिमध्यात्तत्रैव निदधाति। ततो व्र ल

मि·प

१४

न्निध्मं प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमापृछ्य निब्रह्मा च प्रोक्ष यज्ञं· धेहीत्यकंचांगुष्ठपहित्वा ॐ प्रोक्षेति ब्र
थमस्वैरणान्वाम:। इध्मं विस्रंस्य। कृष्णोस्या· प्रोक्षामीति प्रोक्षणीरादायेध्मं प्रो
क्षति। पुनर्वेदिरसि॰ जुष्टां प्रोक्षामीति वेदिं प्रोक्षयेत्। ततः आग्नीध्रादिष्पाकृता
प्राकृतै दर्भं चवर्हिरादायवेद्यां पुरस्तात् प्रग्रंथिं निधाय ब्रह्मन्वर्हिः प्रोक्षिष्यामीति ब्र
ह्माणं पृष्ट्वा तेनैवमनुज्ञातः वर्हिरसि· क्षामीति वर्हिः प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीशेषं वर्हिर्मू
लेषु निनयेत् अदित्यै व्युंदनमसीति पवित्रे निधाय प्रणीतासु अर्पयेत् अग्निहोत्रहव
णीं च क्वचित् निधाय। वर्हिर्विस्रस्य ६ स्पनस्य पुरस्तात्प्रदेशाज्जुहूं अधस्तरणयोग्यप्रग
व्हाति विष्णोस्तूपोसीति तं च शंस्यपूर्वेण ब्रह्मणे प्रदाय। सन्नेनं विस्रंस्य दक्षिणस्या
वेदिश्रोणौ निधायोदगग्रं। ततः सादितैः सन्नहनावछूदितैस्तयेवाछाद्य। वेधायतिनं

त्रणकाष्ठादिकं निरस्येत्। ततो वर्हिषस्तृतीयेभागमादायतेन दक्षिणांसादुत्तरांसं पोव्द्वेदिं स्तृ
णाति प्रागग्रैः। ऊर्णम्रदसं त्वा· म्पदृति। ततो द्वितीयेन भागेन पूर्ववत्स्तृतवर्हिषो मूलान्या
छादयन्। ततः पश्चात्स्तृणाति। ततस्तृतीयेन भागेन पश्चिमांतेनैव स्तृणाति। सर्वत्रै
वं मंत्रः प्रस्तरे वेवर्हिषि तत्का[illegible]रत प्रभृति वा स्तृणाति न याव हुलं स्तृणाति। प्रव
हत्वा· विरोधाराहनीयश्राविण डूहैवोद्यासनं हविषः कपालानां च। ततः ओंहैवु
ह्मणः सकाशात्प्रस्तरं शंस्य पूर्वेणादाय तत इध्मपूलकादेकमिध्मं चादाय तं प्रस्तरं शंस्यो
परिसमीप एव वामहस्तेन धारयेत्। गृहीतेन इध्मेनैवाहवनीये कल्पयति हविर्हनसम
र्थं करोति। ततः शंस्याद्दैडस्त्रुके निष्कास्यप्राचीं इडूं हन्ति विघ्यो ज्वतिपयत्कुरोति शंस्य एव।
ततो गंधर्वस्त्वा· ऋनइति शंस्य पश्चात् उदग्रे[illegible]स ओत्कलः स्तृणं परिधिं स्थापयति। इंद्रस्य

ड्डिन इति दक्षिणतः प्रागग्रं द्वितीयं मित्रावरुणौ० तदुत्तरतः प्रागग्रमेव तृतीयं । ततः प्रथ
मं परिधिं गृहीत्वा समिधा स्पृष्ट्वाग्निं यज्ञ ॥ वीतिहोत्रं० ध्वरे इति शंस्ये आदधाति द्वितीयां
समिधं समिध्य मूलकाष्ठादापास्पृष्ट्वैव समिदसीत्यादधाति तिष्ठन्नेव । ततः उपविश्य शंस्यमी
क्षमाणः सूर्यस्त्वाः स्तैर्नि स्वरेण जपति । ततः शंस्य समीपाद्वेदिं प्रत्यागत्य आसादने विध
तीतृणे आहवनीयदि मध्ये उदगग्रे निदधाति सवितुर्बाहुस्थ इति । तयोः ऊर्णम्रद० देवेभ्य इ
ति प्रागग्रं प्रस्तरं स्तृणाति । जुह्वा सादनपर्णोस्थं । ततः औत्वावसवो रुद्रा० इति तिउभाभ्यां तु
जुभ्यां हस्ताभ्यां प्रस्तरे पीडयति । तस्मिन्नग्नीधादत्तां जुहूं दक्षिणेनादापसव्येनाविमुक्ते
एव प्रागग्रामासादयति १ घृताच्यसि जु० सीदेति १ ततो वेदोपग्रह उपभृतं तथैवादाय घृता
च्यसु उपभृत्वा० इति वर्हिष्येव जुह्वा उत्तरतः किंचित् पश्चाद्वर्तमानामासादयति । एवं घृता

च्यसि ध्रु० सीदेति ध्रुवामुपभृत उत्तरतः पश्चाद्वर्तमानामासादयति । अथो दाज्यस्थालीं
स्रुवं वेदं पुरोडाशपात्र्यौ चासादनपर्यंतं प्रति गत्वोपविश्य तदुत्तरे स्थालीं तदुत्तरे पुरोडाश
पात्र्यौ चोदकसंस्थे निधाय पुरोडाशाविभस्मीकरणे वेदोपग्रहः स्रुचं गृहीत्वेनाभ्येनोभ
योः पुरोडाशपात्र्योः प्रत्येकमपस्तरणं । कपालस्थयोरेव पुरोडाशयोरभिघारश्च हस्ते
नास्पृशन् पुरोडाशौ कथंचिदुद्धास्य पात्र्योः स्थापयेत् तत्राग्नेयं संस्थाप्य तदुत्तरे द्वितीयं
स्थापयेत् यत्नात्तानुपूर्वेणोद्धासितानां तु पूर्वतनत्वपि ज्ञेयं आग्नेयपाच्योत्तरे पुरोडाशा
वुद्धास्य ततः पुरोडाशपात्र्योर्निधानमिति पुर्क्रमिवाभाति [illegible]ति ततो वेदोपग्रहः स्रुवेणा
ज्यमादाय पर्यो द्रावितमनक्ति । पृत्तेप्राण० त्वाग्निं गच्छ स्वर्यजमानाय । विंदेति प्रथमं
अग्नीषोमीयगद्धेति द्वितीयं एवं कपालान्यपि उपधानक्रमेणानक्ति । पानि० वज्जामीति मंत्रा

१६ वन्याप्रत्येकं। जुहुयाद्वा। अस्मिन्पक्षे सहैवांजनमिति अनेनतः। प्रत्नमनक्तीति प्रतिशब्दोपा
दानादीघदनक्तीति पितभूतिः। ततः प्रथमसमुद्रस्यपामीति प्रथमं कपालेऽतरनउद्वास
म तीति। एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे तुरीये वा पंचमे षष्ठे सप्तमे अष्टमेऽद्वासपामीति
सर्वत्र संधिसहितं इति प्रथमस्य। द्वितीयस्याष्टमे नेनवमे दशमे एकादशे सर्वाण्युद्वास्य
वेदौ ध्रुवापा उत्तरतो उदक्संस्थानि प्रियेण· सीदेति सर्वाणि हविंषि। पृथक्पृथक् आ
सादयेत्। तत्राहौ आज्यं वेदेन। पुरोडाशौ वत्सेण। ततः स्रुवं जुहूं दक्षिणतो निदध्यात्।
ततो ध्रुवा अ॰ पतिमिति सर्वाण्यालभते। आज्यस्थालीं जौहवमौपभृतं ध्रौवं पुरोडाशे
च। पाहिमोपजग्ममिति आत्मानं हृदयमालभ्यापः स्पृशेत्। अथवा व्रतग्रहणं स्वामिनः
रत्नेश्वरसुतेनैषा दीनीपाध्यायपद्धतिः। कुरुदेशप्रसूतेन वैद्यनाथेन निर्मिता॥ ३

ति श्रीविद्वद्वृंदारकवृंदनीयपादारविंदद्वंद्वभूसुरपुरंदरविबुधयाज्ञिकशिरोमणिवेदवेदार्थ
प्रवर्तकश्रीमिश्ररत्नेश्वरसुतश्रीमिश्रवैद्यवैद्यभाष्योन्नीता द्विनीपाध्यायपद्धतिः समा
प्ता॥ नमस्कृत्य गणेशानं तिरस्कृत्यांतरायकं। पुरस्कृत्या रिविं माध्वे साक्षात्कृत्याखिलं मख
हे॥ ॥ अथ होतरेहीतीप्रैषः। तत आसादितहोतुरासनं उत्तरश्रोणेरुत्तरे दूरे एवं संस्थाप्य
इध्मपुलकादेकं निधं गृहीत्वाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति प्रथमेन स्वरेणाह। सर्व
प्रैषेष्वयमेव स्वरः। एवं प्रेषितो ब्रलें स्तामीधेनीर॰नु वक्ष्यामीति ब्रह्माणं पृच्छेत्। ब्रह्मा च प्र
जापतेत्‌ब्रूहि यज्ञं देवता·धेहीत्युक्त्वाऽनुब्रूहीसंतं पठेत्। ततो यजमानः संततन्वानिवमेनु
ब्रुहीति होतारं प्रेष्यपादांगुष्ठाभ्यां भूमिमधःपीडयति। इदमहं पंचदशेन वज्रेण द्विषंतं म
वबाधे। मात्तसमवबाध इति वा। तस्मादेतास्वनूच्यमानास्वित्याद्युपेक्षितं सत्रकृता च तत

मि.प.

१०

श्वभाष्य संप्रहृपाभ्यामुपोक्षितं अपीदेवतन्त्सिद्धेनतः सामिधेनीनोम्प्रणवेप्रणवे एकैकमिधां
शंस्येति षड्नाभ्यादध्यात्॥ ओविष्केशास्तमी[illegible] हो मित्यत्रावशिष्टांपं चापिसहैवादध्यात् ए
कं वर्जयित्वा। तत उपविश्य ब्रह्मोत्रापठितसुपजा चपजैंस्तते वेदेना हवनीयं त्रिरूपवाज्यदक्षि
णोजान्वाच्यसवेदः स्रुवेणाज्यस्थाल्या आज्यमादायेध्मेह तरप्रदेशे ऋजुदीर्घं संततं प्रांचं जु
होति। अत्रस्वाहाकारो न कार्य इति कर्कः। इदं प्रजापतये न ममेति त्यागः। ततो ग्नि
मग्नीत्संमहीत्यग्नीधं प्रतिप्रैषः॥ अग्नीदग्निं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणपरिध्युपलक्षि
तप्रदेशेउपविश्य। अग्ने जैमिनीध्मसन्नहनैः सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीं प्राकुसंनद्धं ततउ
त्थाप्य प्रदक्षिणेनपश्चात् गत्वा पश्चिमपरिधिसन्निधौ समज्य पुनः प्रदक्षिण्येन गत्वो
त्तरपरिधिसन्निधौ समज्य पुनः प्रादक्षिण्येनोत्तरतो ग[illegible]त्वाग्निमुपरिसंमार्ष्टि सर्वत्र स

तू ह
कृदेव मंत्रेणउपरिष्टात्त्रिरप्युत्तूष्णीं॥ ततः आहवनीयस्य पश्चादंजलिंकरोति। तत्र नमो दे
वेभ्य इतिपुरो[illegible]जलिमेकेन स्याद्दक्षिणेद्वितीयेंउत्तानेस्वधापितृभ्य इति। ज लेप्यषु।
उभाभ्यां पाणिभ्यां असंश्लिष्य पन्न जुहूमुपभृति निधाय स्रुवमेमे स्रुमि तिजुंषेमतौ सहैवदक्षि
णेनाहस्ताच्छिन्नाविदाउ वितिसम्येन पारेनाग्रनम्बलितेनपरिधिनपरेणावेदेर्दक्षिण
भागे गत्वाव स्रुमं० मसीति ईशानाभिमुखस्तत्रस्थित्वाजुहूमुत्तरमेवप्राचीमवनाय अग्ने
र्दक्षिणप्रदेशोदूतदुः भूत्स्वहेति ऋजुदीर्घंसंततंप्रांचं उत्तरघारं जुहोति। इदमिंद्रायनममेति
त्यागः ततोसंस्पर्शयन् स्रुचौ दक्षिणपादपूर्वं पजतिस्थानात् ध्रुवासन्निधावागत्य प
योचितमुपविश्य जुहूवज्जुहूस्थमाज्यं किंचिद्ध्रुवायां क्षारयति। संस्रावितिः गच्छतामिति। त
तो जुहूं स्वस्थाने निधाय स्रुवेद उपभृतं च निदध्यात्। ततइध्मसन्नहनान्याहाय उत्तरत

१८

।स्थित्वा ओ श्रावयेत्याह। अग्नीदध्वर्युं संमुखस्तिष्ठन् अस्तु श्रौषडिति प्रत्याह। ततो
गृहीत्वृ ध्रुवस्तन्हनएव अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्यक्ष द्विद्वां।श्चिकित्वान्मनुष्वद्भरतव
त्काश्यपवदैवत्सारवन्नैध्रुववत्। एवं यावदार्षेयमस्यार्षं ब्रह्मण्वदा चवक्षद् ब्राह्मणा अस्य
यज्ञस्य प्रावितारो सौ अमुकशर्मा होता मानुषइति होतुर्नामग्रहणमध्वर्युरुपांशु वा कुर्यात्।
होतापि स्वसाखानुसारेणाध्वर्युं अग्नीधं च संस्पर्शेत्। ततः संस्पृष्टावुपविशतः।।आ
र्षेयाणि यजमानस्य। वेदिवर्हिरिध्मशाकल्यमपछिद्येके। एवं सर्वत्राश्रावयोध्वर्युः।।प्र
त्याश्रावणेग्नीत् ज्ञेयः।।नोपयमहद्रव्याणि। ततो यदा होताग्निर्होवेत्विति स्तु गाहाप त्तो
नेपठति तदाध्वर्युरुभाभ्यां पाणिभ्यां जुहूमुपभृति असंस्पर्शयन्ने निधायादाय। सव्यपा
दग्रवत्तिपूर्वं गमनं। एवं दक्षिणेनागमनं परिधिन्तरेण संचरः। वितानस्य दक्षिणतई

शानाभिमुखो वषट्कृते सहवा उपभृदग्रमार्गे णाड्नएमेव प्राचीं जुहूमवनार्य समिद्धतमे हुत्वा
तेनैव मार्गेण प्रत्याहृत्य। निधाय प्रत्याश्रावणादि। न सकृद्वत्माऽऽरितया होमः। वेदेर्दक्षिणविभागे इ
तिश्रीरनंतः। वेदेर्दक्षिणइतिदेवः। नाभिदेशस्तु चोद्धरणं एते नियमाः अतिक्रम्य हो
ममात्रे वोध्यस्याः ततोध्वर्युर्नवतम ध्वर्यो हुत्वास्मिन्सकल्लमंत्रवाके होत्राके जुहूपभृतौ
वादाय यजति देशं गत्वा आश्रावयेत्यस्तु श्रौषडित्यग्नीधा प्रत्युक्ते समिधो यज यजेति
होतारं प्रत्याह। अग्नेश्च सर्वत्राध्वर्युरभिमुखस्तिष्ठन्नस्तु श्रौषडिति प्रयोक्ते ब्रूयात्तहोत्रा
वषट्कृते सह वा होमधर्मेण जुहस्य न नीयांसंसमिद्धतमेग्नौ हुत्वा जुहूं तेनैव मार्गेणो
पभृति निधाय पुनः प्रत्याश्रावणादि।। स्वामी च होमानन्तरं कृ इदं समिद्भ्यो न ममेति त्यागं कुर्या
त्। होमांते च एकैकं मम एकान्तस्य यो स्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः भक्षयात् एवमग्ने प्रियपोचि

मि॰प॰

नेत्विषिमान्भूयासमित्यनुमंत्रणं कुर्यात्। पुरोडाश्यावदानमत्याश्राव्यग्ने यजेति प्रेष्य पूर्ववद्धोमो

१८ दूस्य इदं तनूनपाते न मम। इदं नराशंसायेति वा। द्वौ मम द्वे तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः

। भूयासं सोऽपचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं। अत्र व्यवस्थामाह देवः। वसिष्ठशुनका

त्रिवैध्र्यश्वकण्वकश्यपसंकृति प्रवराणां यजमानानां नाराशंसो द्वितीयः। तनूनपा

दन्येषामिति। राजन्यवैश्यकण्वानां मम प्रजापशुकामानां चेति गंध्यानरात्। पुनर्जुहूमेस्या

दि सर्वहोमान्ते इदमिड्भ्यो न मम। त्रयो मम तिस्रस्तस्य॰ भूयासुः यशस्वी भूयासमिति तृ

तीयं। ततउपभृतोऽर्द्धमाज्यं जुह्वामसवून्निति। आश्रावणाद्यर्द्धहोमान्ते। इदं बर्हिषे न म

म। चत्वारो मम चतस्रस्तस्य॰। भूयासुः। ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति चतुर्थे। पुनराश्राव

णादि सशेषं। होमान्ते इदमग्नसोमायाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यां देवेभ्य आज्यपेभ्यो न मम। अ

ग्नीषोमाभ्यामिति सर्व के[illegible]रें ष्यारणं वक्रेप्यूहनवत्। पंचमम न तस्य किंचन योऽस्माद्वे

ष्टि यं च वयं द्विष्मः भूयासुः अन्नादो भूयासमिति पंचमे॥ ततो हविःसमीपं प्रत्यागत्य य

थोचितमुपविश्य जुहूस्रुवेणाज्येन जुह्वैव ध्रुवापूरोऊ शौदुपभृते चमस्रिपति किंचित्।

घृतेन त्रयस्रारयतीत्यर्थः। एकस्मिन्स्थाने स्थितः समिद्धतमे एकस्मिन्नेव देशे सर्वाण्य

पाज्यानि जुहुयात्॥ अथ वाप्रान्ति होममाह। वनीयस्येसम्खस्ततो केंगत्वा प्राक्स्वस्थाने जुहु

यात्। तत्रोपविश्य एवाग्नयेनन्नैर्हीति होमार्थं प्रस्तुतका। ध्रुवापात्र आज्यं स्रुवेण जुहूमवद्या

यतत्स्यां स्रा आज्यं तूष्णीं स्रुवेणागृहीत्वा आप्यायतां ध्रुवा॰ पृथिवी यज्ञे अस्मिन्निति

ध्रुवायामभिक्षिपति। एवं चतुः स्रुवाना गृहीत्वा यजति स्थानं गत्वा आश्रावणादि अग्निं यजे

ति प्रैषः। उत्तरपूर्वार्द्धे समिद्धतमे वा होमः। इदमग्नये॰ इसोमः श्नत्रबुहि स्रुक्तानाय

प्याहरेदध्वर्युः होता चाश्रावणात्। अग्निरध्याश्रवणानंतरं आप्रत्याश्रावणात्प्रव्या

हरेत्स्यांश्रावणानंतरं अध्वर्युंते यजेति प्रैष्यान्नापव्याहरेत्। यजेत्युक्ते होताप्यावष
ट्कारान्नापव्याहरेत्। पुनस्तत आगत्योपविश्य सोमायानुब्रूहि इत्युक्ता पूर्ववच्चतु
रः स्रुवान गृहीत्वातिक्रम्याश्राव्य सोमं यजेति प्रैषः दक्षिणपूर्वार्द्धे समिद्धतमे होमः।
इदं सोमाय। ध्रुवन्तरागत्याग्नयेनुब्रूहीति प्रैषः। स्थाल्याः स्रुवेणाज्यं जुहूं प्रक्षिप्य पुरो
डाशस्य मध्यात्पूर्वार्द्धाद्वांगुष्ठपर्वमात्रमवदानद्वयं एतावदाने नांगुलिभ्यां सहि
ताभ्यां वा क्रमेण मर्यादां कुर्वन् जुह्वां प्रक्षिप्य पश्चात् तोयं वैकाल्पिकं च गृहीत्वा
प्रक्षिप्य स्थाल्याज्येनोपरिष्टादभिघार्य अवदानस्थाने स्थाल्याज्येन प्रत्यभिरयेत्तेनै घा
व क्रमेण। जामदग्नीनां नियमेन अवदानत्रयं केचित्तु जमदग्निग्रहणं उपलक्षणं
मन्यमाना अन्येषामपि पंचावत्तमन्यंते। जामदग्न्यावत्साभिदावार्ष्टिषेणास्तथैव
ग्न

च॥ पंचावत्तिन एतेषां सर्वे चतुरवत्तिन इति याज्ञिकसंग्रहात्॥ ततोतिक्रम्याश्रा
व्याहाग्निं यजेति प्रैषः। समिद्धतमे होमः। इदमग्नये। प्रत्यागत्याग्नीषोमाभ्यामनु
योप्युक्ता अनुब्रूहीति प्रथमस्वरेणोक्ता आज्यभागवत् ध्रुवायाश्चतुर्गृहीत्वातिक्रम्या
श्राव्याहाग्नीषोमौ उपांशूक्ता यजेति प्रथमस्वरेणोक्ता होमः। इदमग्नीषोमा(
भ्यां। प्रत्यागत्याग्नीषोमाभ्यामनुब्रूहीति प्रैषः। स्थाल्याज्येन उपस्तारः द्वितीयपु
रोडाशस्य पूर्ववद् द्ववदाने। उपरिष्टादभिघारः क्षताभ्यंगः अतिक्रम्याश्राव्याहाग्नी
षोमौ यजेति प्रैषः। होमः। इदमग्नीषोमाभ्यां। इतः प्रभृतीडांतं मध्यमस्वरेण।
प्रत्यागत्याग्नये स्विष्टकृतेनुब्रूहीति प्रैषः। जुह्वामुपस्तारः। स्थाल्याः। द्वयोरपि पु
रोडाशयोः क्रमेणोत्तरार्द्धादेकैकमवदानं। पंचावत्तिनो द्विरितिदेवः॥ पंचावत्ति

भि·प·

२१ ऽनोप्येकैकं क्रमिति संप्रदायः। उपरिष्टाद्बर्हिरभिघारः। हुते प्रत्यभिघारणाभावः। अतिक्रम्यादि
।अग्नि १। स्विष्टकृतं यजेति प्रैषः। अग्नेरुत्तरार्द्धे समिद्धुतमेवाहोमः। अन्याभिराहुतिभि
रसंसृष्टः। प्रत्यागत्य स्रुचोरसादनं। ततः प्रणीतोदकेन गमनागमनमार्गमभ्युक्ष्य
प्राशित्रमवद्येत्। ततः प्राशित्रहरणोस्थाप्याज्येनोपस्तारः। आग्नेयपुरोडाशमस्तक
तः पर्वमात्रं पिष्टलमात्रं वा खंडं इदमादाय ग्नीषोमीयस्याप्येनिपततदेशात् खंडं द्वय
मादायोपरिष्टादभिघारयेत्। अत्रोपस्तारः प्रत्युपस्तारो उभौ कुर्यादेकं वा। ततस्तद्विती
येन पात्रेण पिधाय होतार्थं गमनागमनमार्गेणैव तेभ्यः। शिं ब्रह्मणे प्रदाय शंस्यं त्रे
वैणिका प्रदायोपसृजेत्। ब्रह्मन्मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे इति दैवस्य त्वा० भ्यां प्रतिगृह्णा
प्रति मीति गृह्य पृथिव्यास्त्वा रक्षेनिवर्हिष्यपोह्यनरंसे सादयामि इगन्ने प्रागग्ने वोपवित्र प्राशित्रप्रतिपत्ति
इदति

र्यावत्। ततः पवित्रमति प्रसंते। दैवस्य त्वा० भ्यामाददे इत्यनामिकांगुष्ठाभ्यां भागमादा
दायाग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति दंतैरस्पृशन्प्राश्य प्राशित्रहरणं प्रणीतोदकेनोत्क
्षाल्य। स्वहृदा नेडुपविश्य। पा अप्स्वंतर्देवि मात्ता इदं दे धामयं तु स्वाहा कृतं ज
ठरमिंद्रस्य गच्छ पृशिना मे मासंप्र क्राकू धं मेताभिः सिदिंद्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नाभि
मालभते। अत्रैव प्राशनं चैलनिगूह्य सादनम कृत्वैव देवस्य त्वा भ्यामाददे इति भागमादाय
श्रीपामनाशेषं समाने इडां वदानेदुपस्तारः। आग्नेयाद्दक्षिणतो मध्याद्वांगुष्ठपर्वमात्रम
वदायाद्वितीयपूर्वार्द्धादप्यवदायोपरिष्टादभिघारयेत्। ततः षडवत्तं संपन्नं अग्नीध्रागे एकैक
स्मात्पुरोडाशात् किंचित्किंचिदादाय बहिर्वेदिके देशे वर्हिष्येव प्राक्संस्थ सुरक्त्ते स्थं वास्थापये
त्। पश्यकोभागान्सुपृक्ततरः। ततएकैकस्मात्पुरोडाशात्किंचिदादाय भागं ध्रुवायामाग्रुद

ण्वा ब्रह्म भागं बर्हिष्येव निदधाति। एवं यजमानभागं अन्यभागांश्चेत्प्राश्नं चेत्तदुभयस्मा
त्पुरोडाशान्स्रुवौद्दी लश्शीर्षं ध्रुवायाः प्रस्तरे प्राशित्रिके देशे वा बर्हिषि करोति। संप्रदायोपि पुर
स्ता ध्रुवायाः वेद्यां करोति। ततः इडां होतुर्दत्वा तां स विभुं चन्नेवदक्षिणस्यां दिशि उपविश्य एव
किंचिदतिक्रम्य होत्रा समर्पितामिडां उपप्रतिगृह्य इडाज्ये नैव स्रुवेण होत्रे क्तो होतुः प्रदेशि
न्या उत्तरे पर्वणि संधिक्रमहोत्रोक्त इडोपायश्चं च पुरोडाशखंडानैव हस्तु। पाणौ तु शास्त्रो
क्तरीत्या दत्वा सर्वे स्वामी ऋत्विजश्च ह्यनाहमुपचार्य ते। ततः इडोपहूतेति होत्रा पठ्यमाने
स्वामी स्वासनस्थ आगते पुरोडाशं च तुर्धाकृत्वा प्रथमं प्राशित्रं कृत्वा ०। तस्य प्रजापाप श्र
भिस्पृष्टाय पस्वेति मंत्रांते बर्हिषि प्रत्यक्षिपति। ततः प्राक्तेस्यैड दक्षिणेस्यावा निधाय। इ
दं ब्रह्मणः इदं होतुः। इदमध्वर्योः इदमग्नीधः इति आदिश्य तेन तेन भागान्वालभ्यात्र

पितरो०ध्वमिति सस्वरं जपित्वा। तान्येव भागान् स्विष्ट्याभिमर्शतेन। तथैव जपित्वा यजुम
त्य श्रमकृत्तिस्थो भागान्यथादिष्टं प्रयच्छेत्। तृणांडा ब्रह्मणस्ते भाग। सतमाहृत्शामी स्यादिनावा
। ततः उपहूतेयवा यस्मिन् वीइति होत्रा पठ्यमाने ग्नीध्रेष्वु इडव जेप्रपच्छेत्। उपहूतोयं यज
मान इत्यादि होत्रा पठ्यमाने मपीर इमिंद्र० शिष इति सस्वरं स्वामी जपेत्। अथ दैव प
द्वतिः। ततः प्रणीतोत्करावंतरेण नीत्वा क्रमस्य समर्पणक्रमेणाभक्षयंति॥ यजमानोपि०
इडापाम वज्ञस्य पंचमं भागं प्राश्नाति। नन्यूनाधिकमिति। ततः सर्वे यथागतं प्रत्यागत्य
वेदेः पश्चादुपविश्य ब्रह्मादिक्रमेण सुमि० संत्विति पवित्राभ्यां मार्जयंते। यजमानस्य प्रा
णापानौ पातमिति प्रस्तरे ते पवित्रे निदधाति। तूष्णीं वा। असादितं चेदन्त्रिवा ब्रह्मणः
प्राशित्रप्राशनोभ्यालभांते। ततो ब्रह्मभागांशं स्वपूर्वेण परिहृत्य ब्रह्मणे समर्पयते। ततो ब्रह्मा
दिना

३
55

मि·प

मितोपूर्णं। ब्रह्मा च गृहीत्वा तदानीमेव प्राश्नाति। स्थालीपाकपतिता। इतः प्रभृति ब्रह्मत्वस्यास्वा
२३ मिवाप्यमनं ब्रह्मणः। अप्रोषिते स्वामिनि तद्भागं स्वामिने समर्पयेत्। उभावपि स्वं स्वं भागं
ग गृहीत्वा शुच्ये देशे निधत्तः। ततोन्वाहार्यं दक्षिणाग्न्योरंतरालेन दक्षिणाग्नेर्दक्षिणेन वा ब्र
ह्मयजमानयोरंतरालेन हृत्वा तत्रापि स्वामिनो बर्हिर्ब्रह्मणमंतरेण शेषस्य पूर्वेण संचरेणा
हवनीयवेद्यां निधाय। प्रजापते भीगोस्यूर्जस्वान्पयस्वान्प्राणा॰ दुर्गस्यूर्जमपिधेह्यक्षि
तिरसि मा मे क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिँल्लोके इह चेत्यालभते। स्वामी अस्य पौर्णमासकर्मणोन्वा
हार्यं दक्षिणां ब्रह्मादिभ्य ऋत्विग्भ्यः समविभागेनाहं संप्रददे॥ ब्रह्मन्यस्ते भागः
सम्प्रति गृह्यतामिति ब्रह्मणे दत्वा। एवं होतर्यस्ते अध्वर्यौ यस्ते अग्नीध्रस्ते इत्यादिना च
तुर्भ्यो विदध्यात्। मैषो पिदन्त दूनि पन्न पिदध्यात्। उल्मुकैके आहवनीये प्रक्षेपः। आ

स्था

समाप्तेरिति प्रभृति सर्वं प्रैषेषु वै स्वरः परिशेषितमिध्मं काष्ठमादाय प्र ब्रह्मन्स्वामीति ब्र
ह्मणं पृच्छति। समिधमाधायाग्निं मर्जीत्संमृड्ढीति आग्नीध्रं प्रति। ततो ब्रह्मा एतं ते मां
प्रतिष्ठेत्यनुजानाति। अत्र मंत्रे प्रतिष्ठेति ब्रूयान्न वा ब्रूयात्। ततोग्नीदुत्तरे तिष्ठन्समि
धं शंस्य आधाय तत्रोपविष्टः स्रुवाग्रेण सकृद्वा ऽर्जीति पूर्ववदिध्मं संनह्यतैः
सकृत्सकृत्संस्थिपरिक्रमणावृजन्तू दाडीमवपरिच आहितो समिधं एषा तमहीति
होताऽनुमंत्रयते। अजाननि होतरि स्वाम्यनुमंत्रयते। ततो ब्रह्मा वत्सानुपभत्स्यमा
न्यशेषं जुहूं प्रक्षिप्य स्रुचावादाय प्रजति दिशं गत्वा आप्याय्य प्रत्याश्राविते देवान्यजे
त्का वषट्कृते पूर्वीर्द्धं ततो पांसं जुहोति। इदं देवापबर्हिषेन स्वागः। पुनर्जुहूं प्रग
ह्याहुस्य मध्ये आवरणादि होमः। इदं तपनराशंसापन स्वनराश्रावणादि प्रती संस्सर्वस्य

मि॰प॰

२४

होमः। इदं देवायाग्नये स्विष्टकृते०। उत्तरानुयाजौ प्रति देवान्यजेति प्रैषः। यजेति वा।
स्वयं ध्रुव एव जुहोति। अभिचरन्ननुयाजानमुं मंत्रेणेत्यादि सूत्रोक्तं। ततः उत्तरत उपविश्य
उपभृत्स्थं सर्वं जुहूं समानीय स्वाहेति प्राचीमाहुतिं जुहोति इदं देवेभ्यो०। ततो यथास्था
रग्नी ने स्रुचौ व्यासाद्य ग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं त्वं यजमानो वाजस्यैनं प्रसवे
न प्रोहामीति दक्षिणहस्तेनोत्तानेन जुहूं प्राचीं प्रेरयति अग्निरग्नीषोमौ तमपनुदं
तु यं यजमानो द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीति उपभृतं स
व्यहस्तेन न्युब्जेन हस्तेन प्रतीचीं प्रेरयति। स्वामिना वेदः पश्चादाग्न्यामूहति। तत
श्चाग्नेरग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुहूं। अग्नि
रग्नीषोमौ तमपनुदंतु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युप

भृति व्यूहनीति विशेषं जुह्वा व्यूहने सव्ये वेदोपगूहः। उपभृद्व्यूहने दक्षिणं इति देवः। ततः
प्रणीतोदकेन जुहूमभ्युक्ष्य तेन परिधीननक्ति। वसुभ्यस्त्वा अनज्मीति मध्यमं। रुद्रेभ्यस्त्वा
अनज्मीति दक्षिणं। आदित्येभ्यस्त्वा अनज्मीत्युत्तरं अंजनं तु मूलेषु। ततः प्रथमं परिधीन्मू
लमालभ्याश्राव्य प्रत्याश्राविते आहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीत्युक्त्वैव होतारं प्रेति। ततः संज्ञानाथा०। मिति प्रस्तरमादाय विध
तीये स्वे प्रक्षिप्य प्रस्तरस्याग्रं जुह्वामनक्ति उन्के रेविधृतीमध्ये पोवृक्तरः। उपभृति
मध्यं। मूले ध्रुवायां। व्यंजनयोक्त ६ रिहाणा इति सर्वत्रापि मंत्रे। ततो मरुतां वहेति
प्रस्तरं भूमिसंलग्नं शंस्ये प्रतिहृत्वा प्रस्तरादेकं तृणं पृथगादाय प्रस्तरं सकृद्वाकाते
शं स्वे प्रक्षिप्य प्रक्षिप्तं पुनर्हस्तेनाग्नौ प्रहरेत्। ततोऽग्नीद्होतानुप्रहरेत्यध्वर्युं प्रति

स्म·प·

२५

ततः प्रस्तराद्गृहीतेन तृणं शंस्ये प्रहृत्य वँ स्रुच्या अग्नेसि वैँश्रुर्मेधा हीति आत्मानं हृदयमाल
भते। आचारान्ते आलेभस्तुपुत्रंनरः उदकस्प० ततो ग्नीध्रं संवदस्वेत्याह। अगानग्नीदित्य
ध्वर्युः। अगन्नग्निरित्यग्नीत्। श्रावयेत्यध्वर्युः। श्रौषडित्यग्नीत्। स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मा
नुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीत्यध्वर्युः ततो यं परिधिं तपाने दिद्रुति मध्यमे परिधिं शंस्ये प्रहृत्य दक्षि
णोत्तरौ परिधी अग्नपरे वप्रहरति। अग्नेः प्रियं पाथोऽपीतमिति। ततो जुहूपभृतावादा
यस ५ स्रवं वादिति। उभाभ्यामपि स्रुग्भ्यां संस्रावं जुहोतीत्यनेतः। अत्र स्वौ होते हो
मः पश्चात्मेत्र समाप्तिमिति केचित्। घृताचीति धुरि निदधात्यनासिचेद्धृहणेमिति स्रु
चौ कृ। ततो जुहूपभृतौ दुतरौ संस्पृश्य निधापतत्र। निदधाति घृताचीति। ० स्मप्रुदगग्ने
स्त्रिधायेतिदेवेः। ततोपत्नीं नमस्कृत स्वेतिवेदिमालभते। ततोध्वर्युर्दत्ते होता वेदमादा

पाध्वर्युर्जुहूं स्रुवं चादाय ग्नीदाज्यस्थालीमादाय नर्पं प्रति गच्छन्ति। तत्राध्वर्युर्नेर्प दक्षि
णाग्न्योरंतराले गत्वा नर्प दक्षिण उपविशेत्। शंस्य पूर्वेण वा गत्वा दक्षिणाग्ने
र्दक्षिणेनैवागत्य तत्रैवोपविशेत्। तमुत्तरेण वा तत्र गच्छेत्। नर्पपत्योरंतराले नैवागत्य पत्या
वाहेन वा। अग्नेर्नुनर्पमुत्तरत आस्ते। अत्र सर्वं कर्म पोत्रुपविश्य दक्षिणं जानु भूमौ नि
पात्य पित्वा च होमः। ततः सोमापात्रं हीति प्रैष्य वेदोपग्रहः। स्थाल्याध्वर्युरः स्रुवा आ
ग्रहीत्वाश्रावयन्त्या प्रत्याश्राविते सोमं यजेत्युक्त्वा वषट्कृते जुहोति। इदं सोमाय
। त्वष्ट्रेनुब्रूहि। चतुर्गृहणं श्रावणादित्वष्टारं यज। इदं त्वष्ट्रे। ततो पेंतद्धनेकटादिनान
र्पस्य परस्तात्पत्न्यान्वारभेतेध्वर्युनतं देवानां पत्नीभ्योऽनुब्रूहि। चतुर्गृहणं आ श्रावणादि
देवानां पत्नीर्यजहोमः। इदं देवानां पत्नीभ्यः। पत्न्या असंनिधाने अग्नेर्नाप्यान्वारंभः

भि०प०

२६

कार्पोध्वर्युसंस्कारत्वात्। अंतर्द्धानपराकरणं। अन्वारंभश्च। अग्नये गृहपतये नुब्रू
हि चतुर्ग्रहणादि। अग्निं गृहपतिं यज। होमः इदमग्नये गृहपतये०। ततो नर्यस्यो
त्तरत उपविश्य होतुर्हस्ते पंचावत्तमाज्ये इडामवदाय पप्वीजनादि पूर्ववत्। अन्वारंभः
मपीदमिति जपः। होतुरेवेडाभक्षइति। शाघंते चे यथा सूत्रे। ततस्तत्रैवोपविश्य एव
जुहुं स्रुवं च संगृह्याग्नेर्दक्षिणापो वार। इदमग्नये अद्ध्वापवे अशीतमा० इति पद्धतिः
सर्वानुक्रममनेन। इदं गार्हपत्यापः सर्वा अग्नये प्रगृह्णामीति प्राते रिदमग्नये इति
प्रयुक्ततरः। शाखांतपक्षे एवेयमाहुतिरिति पितृभूत्यादिः। ततो नर्यं दक्षिणाग्निमंत
रेण निष्क्रम्य वा प्रदक्षिणं नर्यं परीत्य पत्न्याः पश्चिमेन गत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरे उपविश्य
सवेदः सकृद्गृहीतं जुहूं दक्षिणाग्नौ अग्नये संवेशपतये स्वाहेति जुहोति। इदमग्नये

से०। इदं दक्षिणाग्नये न मम मेति वा। पुनर्गृहीत्वा सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहेति। इदं सरस्व
त्यै यशोभगिन्यै न मम। ततः सर्वानुपिष्टलेपान् जुहूं निधाय स्फ्योपगृहः। उलूखले मुसले च
शूर्पे आश्लिष्टलेपं दृषदि पात्रकपाले। उलुषोविं पुषः संजुहोमि सत्याः संतु यजमानस्य कामा
ः स्वाहेति जुहोति॥ इदमग्नये न०। आहवनीये एवं जुहोति हि इति पितृभूतिः। पत्नीवेदेरसीति।
भूपादिति वेदं प्रस्थापोक्रमं प्रमुंचामि वरुणस्य पाशाद्येन माबधात्सविता सुशेवः
॥ ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके रिष्टां मा सह पत्या दधातु। ततः होता स्वशाखोक्तवेदिप
र्यंतं स्तृणाति पत्नीसमीपात्सारभ्याततो ध्रौवमाज्यं जुहूं प्रक्षिप्य देवा गातु० स्वाहा वाते
धा इति कुशोपरि होजुहोति। इदं वातायन० अत्रादौ स्वाहा इति होमः पश्चात् मंत्रसमापन
मिति। ततो बर्हिः संबर्हि रंकोः स्वाहेति जुहूस्फ्यौ जुहोति। इदं दिव्यायनमम सेन०। ततः

१ग्रहो

मि.प.

२०

स्वयमेव वर्णं स्वयं परीत्य ब्राह्मणः स्वामिनश्च वहिर्भागेनैत्य पश्चोपचिंतुपविश्य पस्स्यैपावे
घांते स्थान[illegible]स्थिताए वप्रणीतोत्तिनैयपति। कस्त्वा विमुंचति· पोषा पतिन पामोति।
ततो परावृत्य प्रथमकपालेन स्थापितान्कणान्पुनरेव प्रक्षिपति कृष्णाजिने धारयन्नाधः
कृष्णाजिने यथा भवति तथा रक्षसां भागोसीति। नोदकस्पर्शः। ततः शोस्य पूर्वेण वला
णमेतरा पूर्णपात्रमानीय यजमानोंजलौ समंततं निनयति। ततः स्वामी प्रतिगृह्णा
त्यंजलिनैव संवर्चसा· इति लिखमिति दक्षिणहस्तेन स्वामी मुखं विमार्ष्टि। अतः स
र्वे पात्रमाने प्राशनोते। ततः स्वासनात्मोगुरुरस्वादि विविहुउ३। द्विषम इति दक्षिणपादे
नाक्रामति। ततोंतरिक्षे· द्विषम इति द्वितीयं। ततः पृथिव्यां· द्विषम इति तृतीयं अयवाय
थिव्यां तमोंतरिक्षे ततो दिवि। अथोपविश्यास्मादन्नान्निर्भक्तो यो· द्विषम इति भागमवे

क्षते। अस्यै प्रतिष्ठायै निर्भक्तो· द्विषम इति प्रागभूमिमवेक्षते। ततो निर्भक्त इति
वान्तुषगः। अगन्मस्वरिति प्राचीं दिशमवेक्षते नित्सर्वैर्गेयाः। ततः संज्योतिषाभूमइति
शेष्यं। ततः स्वपंभूरिति सूर्पं अपंकामः वृच्चोदाइत्स्वस्यापानेगोदाअसिंगोमेदेही चा
तिब्रूयात्। एवं धनहाइत्यादि। ततः सूर्पस्यावनमं वर्त इति प्रदक्षिणमावर्तते। ततो
नर्पसमीपमागत्यनर्पे पश्चंत्तुपतिष्ठते। अग्ने गृहपते· हिमा इति। अत्र मंत्रेश ८०।
हिमाइत्येव पठनीयो न वा। पुनः सूर्पस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणं ततो नर्पसमीपात्स्वाठ्यु।
खोद्वेगति। उरुविष्णो· निरं। ततो सितग्रस्य[illegible]मानत्वहृत्स्विन्यश्लेस्या८॰ साधुकृत्या
पामस्मि· नतेस्मिंल्लोक इति उपविश्य इदमेकर्मे हवीषि· ब्रोदेवशर्मानुसंततोत्वानिश्व
त्रस्य नाम गृह्णाति। एवं प्रतिपुत्रमितिरेव। अविद्यमाने सुते आत्मनो नाम गृह्णाति।

ग्न्य.

। तद्यथा इदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रोनु संतनोत्विति । इदं मेदं वीर्यं तं तवे त्वा ज्योतिषे त्वामनु संत-
२८ नोत्विति देवः । अत आवहनीयमुपनिष्ठते नू हंडि । ततो ग्नेव्रतपते इत्यनेनाग्नहत्याद्य-
ध्वे । अग्नेव्रतपते व्रतमचा० । धीनि शस्त्रं पश्चत्रु पविश्य जपेत् । इद महमित्यनेन ग्नहण-
पुक्षे इद महं य एवास्मि सोस्मीति तिन थै वजपेत् । अयमेव ब्रह्मतानुविसर्गः । ततः श्वंस्यपू-
र्वेणागत्य दक्षिणाग्ने रुत्तरेण गत्वा परागम्नोहृतशालेन निष्क्रामेत् । ततो संपत्नुपतिरा-
षिः ष्या । प्रजावतामिति भागं प्राश्नाति । गच्छतामिति । प्रोषितेस्वामिति इहत्वे अहंत्वद न
स्मीति प्राश्य पतिराहवनीये । ब्रह्मापि स्वभागमत्र वा प्राश्नाति । ब्रैलक्षणेन वेपि न
वैप्रैषः । स्वामिनो ब्राह्मणतर्पणं । ततो शंस्यपूर्वेणापरेण वा पर्यागतो भवति तस्यै
वैश्यन नमः कृताय कर्मणे अकृताय कर्मणे नमः । अपाध्यत्वं जातवेदा अंतरः पूर्वो अस्मि-

द्गा जु
न्द्रविणं जातवेदः स्वाहेति प्रादेशमात्रीं समिधमादधाति । स्थाल्याः सकृ हीतं हू जुहोति तेनै-
वमंत्रेण । उपतिष्ठते नवा न वेति ॥ कुरुदेशप्रसूतेन वैद्युनाथेन निर्मिता ५ रत्नेश्वरसुतेनैषा
५ तनीपाध्यायँहूतिः ॥ ॥ इति श्रीविदुर्वंशारकवं रनीपपाहारविंदभसूपुरंदरविबुध-
पंक्तिकशिरोमणिवेदवेदार्थप्रवर्तकश्रीमिश्ररत्नेश्वरात्मजमिश्रवैद्यनाथनीर्मितातनो-
पाध्यायपद्धतिः समाप्ता ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

```
[OrderDescription]
,CREATED=22.07.19 17:24
,TRANSFERRED=2019/07/22 at 17:39:51
,PAGES=62
,TYPE=STD
,NAME=S0001077
,Book Name=M-1980-PARSKAR GRIHSUTRA VARMAKRIT
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
```

```
FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,
```